

Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
Білім беру жоғары мектебі
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Высшая школа образования
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

**«XVII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ
ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖОҢҒАР ХАНДЫҚТАРЫНЫҢ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ»,
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«ВЗАИМООТНОШЕНИЯ
КАЗАХСКОГО И ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII ВВ.»**

Семей
11 қазан 2024 ж.

Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
Білім беру жоғары мектебі
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Высшая школа образования
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

**«XVII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ
ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖОҢҒАР ХАНДЫҚТАРЫНЫҢ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ»,**
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции
**«ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОГО И ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII ВВ.»**

Семей
11 қазан 2024 ж.

УДК 94 (574)"16/17"(063)
ББК 63.3(5Каз)
О-59=В40

**Жалпы редакциясын басқарған Shakarim University ректоры
Д.Р. Орынбеков**

Редакция алқасы:

Абенова Г.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих» кафедрасының меңгерушісі

Токишкадилов Б.Б. – магистр, «Тарих» кафедрасының оқытушысы

Даутова А.Ф. – магистр, «Тарих» кафедрасының оқытушысы

Мұратбекова Ж.С. – «Абай облысының өңірлік коммуникациялар қызметі» КММ директоры

Қайрат Д.Қ. – «INNOVERSE SEMEY» ЖШС, оқытушы

Қуанышева Ш.Қ. – №48 ЖББМ, мұғалім

«XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ және жоңғар хандықтарының қарым-қатынастары». – Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының (2024 жылы, 11 қараша): материалдары / Бас редакторы: Д.Р. Орынбеков. – Семей: Shakarim University, 2024. – 112 б.

Жинаққа «XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ және жоңғар хандықтарының қарым-қатынастары» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енгізілді.

Жинақ жоғары оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамына, докторанттарға, магистранттар мен студенттерге және мектеп мұғалімдеріне арналған.

Конференция «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» АР23488522 ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында өткізілген.

УДК 94 (574)"16/17"(063)
ББК 63.3(5Каз)
О-59=В40

МРНТИ: 03.20

В.Т. Тепкеев

Калмыцкий научный центр РАН
Российская Федерация, г. Элиста, tv75@mail.ru

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИССЛЕДОВАНИИ
КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ XVII-XVIII ВВ.**

В течение многих столетий степные пространства современного Казахстана являлись частью огромной арены борьбы кочевых народов, завоевывавших или отстаивавших свое жизненное пространство. На рубеже XVI–XVII вв. началась новая волна движения кочевников, главными участниками которого выступала уже западно-монгольская народность *ойраты*, получивших в русских документах XVII в. название «калмыки». Отсюда весьма актуальным продолжает оставаться тема, как в этих сложных условиях на территории современного Казахстана взаимодействовали кочевые народы, особенно нас интересуют связи казахов и ойратов, а более конкретно – казахско-джунгарские отношения XVII–XVIII вв. В связи с этим практика показывает, что при изучении такой довольно сложной темы исследователь сталкивается с рядом актуальных научных проблем, которые будут изложены в данной статье.

Главная проблема при изучении этой темы, несомненно, является источниковедческая. Если, например, взять русские источники, то источниковой базой послужат материалы фондов 113 («Зенгорские дела»), 119 («Калмыцкие дела») и 122 («Киргиз-кайсацкие дела»), сохранившиеся в Российском государственном архиве древних актов (РГАДА) и Архиве внешней политики Российской империи (АВПРИ), фонда 20 («Воинская экспедиция Военной коллегии») Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА) и фонда И-36 («Состоящий при калмыцких делах при астраханском губернаторе») Национального архива Республики Калмыкия (НА РК). Часть этих документов ранее были опубликованы в различных сборниках документов [1; 2; 3]. Однако источниковая база по этой теме значительно шире и задача современного исследователя состоит в том, чтобы обнаружить новые документальные свидетельства взаимоотношений двух кочевых народов и ввести их в научный оборот.

Одной из основных проблем в исследовании этой темы являются разночтение ойратских этнонимов и вопрос расселения ойратов в XVII в., в том числе и на территории современного Казахстана. От этого зависит и точное определение таких понятий как «казахско-ойратские отношения», «казахско-джунгарские отношения» и «казахско-калмыцкие отношения». Все эти

внешнеполитические направления Казахского ханства требуют серьезного осмысления и более точного хронологического разделения, так как создает у исследователей и читателя определенную путаницу и непонимание. Без четкого понимания того, как создавались ойратские этнополитические группировки улусов, а затем отдельные ойратские ханства (Калмыцкое, Джунгарское, Хошутское), невозможно понять и определить как в целом складывались отношения ойратов и казахов в указанный период.

Затяжные войны ойратов с хотогойтским княжеством Алтын-ханов второй половины XVI – начала XVII в. стали главной причиной исхода большей части ойратов с территории Восточного Алтая на земли Северного и Восточного Казахстана. Столкнувшись на сибирском направлении с вооруженными силами Московского государства и находясь в условиях затяжного внутреннего противостояния, часть ойратов не смогла здесь обеспечить себя безопасными кочевьями. Более успешными оказались их действия при продвижении в юго-западном направлении – в степи современного Центрального и Западного Казахстана. На этих путях они одержали верх над ногайцами, оттеснили их за Волгу, частично подчинили своей власти и вошли в соприкосновение с крупнейшим торговым и опорным пунктом России в Северном Прикаспии – Астраханью.

Именно XVII в. во многих отношениях стал переломным для ойратской истории. Сохранившиеся архивные материалы того времени позволяют сделать вывод, что в результате миграции к середине этого столетия ойраты занимали огромную территорию – от Волго-Донского междуречья до Северного Тибета. Если проследить хронологию данного исторического процесса, то в результате откочевки из Центральной Азии к началу XVII в. в Западной Сибири сформировался самый крупный союз ойратских улусов, включавший в себя преимущественно дербетов, торгутов и хошутов. Постепенно от них отделилась часть торгутов (1630 г.) и малая часть дербетов (1642 г.), образовав отдельную группировку на западе, в Северном Прикаспии, а также часть хошутов и торгутов (1636–1642 гг.), которые на Кукуноре (современной китайской провинции Цинхай) основали Хошутское ханство [4, с. 395, 396].

В результате такого расселения на территории современного Казахстана образовались три крупные группировки или союзов ойратских улусов: *западная, северная и южная*. Численность и состав каждой из этих группировок менялись в зависимости от военно-политической ситуации. Западная группировка ойратов состояла в основном из торгутских и небольшой части дербетских улусов. Именно она стала ядром возникновения в степях Северного Прикаспия будущего Калмыцкого ханства. Территориально они занимали земли современных Западно-Казахстанской, Атырауской и Актюбинской областей. Но к концу XVII столетия территория кочевий этой группировки улусов на востоке стала резко сокращаться до волго-яицкого междуречья.

По сведениям бухарского посла Казы Казыева, взаимоотношения между ойратскими улусами в 1633 г. носили вполне мирный характер. Тайши заключили своего рода оборонительный договор, согласно которому каждый из главных правителей принял на себя обязанность защищать кочевья от возможной агрессии

соседей. Хо-Урлюк с торгутами должен был защищать от ногайцев с запада; Далай-Батур с дербетами – от бухарского хана с юга; Гуши с хошутами – от казахов; цоросский Батур-хунтайджи – от Алтын-хана [5, с. 67-68]. Разумеется, при необходимости этот союз из оборонительного мог бы успешно трансформироваться в наступательный, что в дальнейшем и произошло, приведя к значительному расширению ойратских кочевий.

Северная группировка ойратов была наиболее многочисленной и состояла в основном из союза дербетских и части хошутских улусов. В русских документах они именовались «чакарскими калмыками». Неформальным лидером указанных ойратов были дербетский Далай-Батур, хошутские тайши Кунделен-Убаши и Аблай – основатель известного буддийского монастыря Аблай-кит в Восточном Казахстане. Если представить территорию современного Казахстана, то к середине XVII в. они примерно занимали земли Восточно-Казахстанской, Павлодарской, Северо-Казахстанской, Акмолинской, Костанайской и части Карагандинской областей. Многие исследователи ошибочно включают чакарских калмыков в состав джунгарской группировки, что не соответствует действительности. Только к концу столетия небольшая часть дербетов и хошуты мигрировала к торгутам в степи Северного Прикаспия, где приняла участие в формировании уже Калмыцкого ханства, но большинство чакарцев было присоединено джунгарами в состав своего формировавшегося Джунгарского ханства. Уже к концу XVII в. эта группировка улусов перестала существовать на указанных землях.

Примерно в конце 1634 г. вспыхнула очередная ойратско-казахская война, которая длилась всю зиму и в которой участвовали практически все старшие ойратские тайши: дербетский Далай-Батур, джунгарский Батур-хунтайджи, хошутские Гуши и Кунделен-Убаши и другие. Благодаря совместным действиям, ойраты в начале 1635 г. нанесли казахам поражение. Об этом стало известно от послов князя Абака в Тобольске, которые сообщали: «И как де черные колмаки сошлись с Казачьи орды с людьми, и был де у них бой великой». При этом утверждалось, что начало войны не было неожиданным для противоборствующих сторон, и движение двух войск шло навстречу друг другу [6, с. 278]. По крайней мере, мы можем утверждать, что война разрешилась в результате двух крупных сражений. Как сообщали в Томске киргизы, «Казачья орда побили черных калмаков. И черные де калмаки, собрався, и тое Казачьи орды людей побили многих и царевича де у них Янгира взяли жива» [6, с. 280, 281]. Отсюда видим, что инициатором войны была все-таки казахская сторона, однако истинные причины, побудившие ее начало, нам не известны.

С наибольшей долей вероятности можно предположить, что Жангир, сын покойного казахского хана Есима, попал в плен именно к северным ойратам, т. е. чакарским калмыкам. Дербетский предводитель Далай-Батур заключил с Жангиром союз, выдав за него свою дочь. Этот союз, в первую очередь, был создан в противовес возраставшему политическому влиянию джунгаров и продолжавшимся самостоятельным действиям торгутов в Прикаспии, что, конечно, не входило в планы тайшей северной группировки, наиболее крупной по численности.

Практически сразу после победы над казахами у ойратов начался новый виток междоусобной войны. Весной 1635 г. улусы Хо-Урлюка, кочевавшие в степях Юго-Западной Сибири, дважды подверглись нападению казахов. Хо-Урлюк явно не ожидал внезапного нападения на свои улусы. Потеряв много людей и имущества, он вынужден был покинуть свои старые сибирские кочевья и бежать к сыну в прикаспийские степи.

Причины начавшейся войны между торгутами и чакарцами могли быть разными. Далай-Батур как формальный лидер северной группировки ойратов мог с помощью казахов султана Жангира присоединить отколовшуюся и успешно действовавшую в Северном Прикаспии торгутскую группировку. Присоединение торгутов позволило бы чакарским калмыкам численно увеличить свои силы, чтобы в дальнейшем не допустить уже усиления джунгаров и претендовать, таким образом, на гегемонию в ойратском сообществе.

Основным противником северной группировки являлись ойраты южной группировки, которая состояла из джунгарских и части хошутских улусов во главе с Батур-хунтайджи и Очирту Цецен-ханом. После смерти хошутского правителя Байбагаса в 1628 г. его сыновья Очирту и Аблай, рожденные от разных матерей, разделили отцовский улус на две части. Ставка Очирту располагалась на территории современной Алматинской области, в Илийской долине. Союзником его выступали джунгарские Батур-хунтайджи и его сыновья Сенге и Галдан. Именно Очирту при поддержке джунгарских тайшей окончательно разгромил северную группировку ойратов и таким образом объединил хошутский дом. Аблай вынужден был с улусами откочевать на Яик, где он вступил в борьбу с тайшами западной группировки, но в 1672 г. был разбит и пленен торгутским правителем Аюкой.

После одержанной победы южан над северянами в 1670-е гг. началась политическая борьба уже в самой южной группировке ойратов, которая закончилась вооруженным столкновением и победой джунгарского Галдан Бошогу-хана над своим тестем и союзником хошутским Очирту Цецен-ханом и джунгарской оппозицией в лице родного дяди – Чокура-Убаши и его сыновей, откочевавших на Волгу и Дон. Признанием военных и политических заслуг Галдана стало наделением его ханским титулом «Бошогу-хан» Далай-ламой V в 1677 г. Стоит отметить, что он был единственным джунгарским правителем, имевшим ханский титул, пожалованный институтом Далай-лам, остальные имели только титул «хунтайджи», в том числе и отец Галдана – Эрдени Батур хунтайджи, которого принято считать основателем Джунгарского ханства. По всей видимости, этот вопрос требует дополнительного исследования, так как датой образования Джунгарского ханства уместно считать все-таки 1677 г., а не 1635 г., как утверждал И.Я. Златкин в своей классической работе «История Джунгарского ханства» [7].

«Немыми» свидетелями ойратского присутствия на территории Казахстана XVII в. остались лишь немногочисленные архитектурные памятники, к которым можно отнести Кызыл-кентский дворец, Аблай-кит, Капшагайские наскальные изображения и др. География расположения этих памятников прямо подтверждает картографические и архивные данные XVII в. о широком

расселении ойратов на территории современного Казахстана.

Отдельного и более подробного исследования требует и такая тема, как джунгарско-казахские войны в Туркестане и Восточном Казахстане в 1720-е гг. Удар джунгаров практически расколол на две части казахские жузы: одна часть казахов отступила в южном направлении к среднеазиатским городам, другая часть казахов и каракалпаков отступила в западном направлении, непосредственно войдя в соприкосновение с восточными окраинами калмыцких кочевий. Этот период стал известен в истории казахского народа как «Время великого бедствия» («Ақтабан шубырынды»). И хотя волжские калмыки не имели прямого отношения к этим событиям, но джунгары в очередной раз запустили древний механизм «переселения народов». На этот раз роль переселенцев выпала долю на казахов и каракалпаков, а объектом вторжения стали восточные кочевья калмыков [8, с. 6].

Здесь следует ни в коем случае не путать два направления, которые казахи в то время четко разделяли: казахско-калмыцкие и казахско-джунгарские отношения. Калмыцкое и Джунгарское ханства не были на тот момент союзниками и не выстраивали какую-то антиказахскую коалицию, поскольку отношения между двумя ойратскими ханствами были далеко не безоблачными. В частности хан Младшего жуза Абулхаир эти два направления разделял и выстраивал отношения с этими двумя кочевыми государствами отдельно.

В заключении отметим, что казахско-ойратские и казахско-джунгарские отношения нужно рассматривать отдельно и их можно условно разделить одной датой – 1677 г., когда джунгарский Галдан Бошогту хан объединил под своей властью большую часть ойратов и создал отдельное Джунгарское ханство. В дальнейшем исследование казахско-джунгарских отношений требует введения в научный оборот новых документальных материалов, что позволит им дать новую оценку и характеристику с учетом новой концепции образования ойратских этнополитических группировок и ханств в XVII в.

Литература:

1. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 2.
2. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: сборник документов и материалов. – Алма-Ата, 1961.
3. Материалы по истории каракалпаков (печатные и рукописные исторические известия о каракалпаках на русском языке). – М.: Л., 1935. – Т. 7.
4. Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII века: проблемы политических взаимоотношений. – Элиста, 2014.
5. Богоявленский С.К. Материалы по истории калмыков в первой половине XVII века // Исторические записки. – М., 1939. – № 5. – С. 48-102.
6. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1607-1636. – М., 1959.
7. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758 гг.). – М., 1983.
8. Бобров Л.А. Узенинская битва (1724 г.): предпосылки, ход, результаты // Научный Татарстан. – 2013. – № 2. – С. 5-17.

М.К. Каримов

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» ҚеАҚ
Қазақстан, Семей қ., karimov_51@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ЖОҢҒАР ІЗДЕРІ

Қадірлі бүгінгі ғылыми конференцияға қатысушылар!

Ежелден мол тарихы бар Қазақ елінің шығысы, түрлі тарихи кезеңдерден өткені белгілі. Солардың бірі – Жоңғар кезеңі. Тақырыпты ашпас бұрын ең бірінші осы тарихи кезеңге көңіл аударсақ. Жалпы ғылымда тарихи кезеңдер тарихи география тұрғысынан қарастырылады. Міне осы жерде Жоңғар кезеңі шығыс өңірде қай уақыттан басталды? – деген сұрақ туындайды. Тағыда айта кететін нәрсенің бірі – Қазақ мемлекеттілігінің ортағасырлардағы территориясының халықаралық жағдайларға байланысты қалай өзгеріп отырғаны, тайпа-рулардың қоныстанған жерлері отандық тарихтың толық ашылмаған мәселесі.

Біздер Жоңғар кезеңінің басталуын Ойрат мемлекетінің құрылуымен, күшейуімен және территориялық кеңейуімен түсіндіреміз. Ойрат мемлекетінің құрылуы қарсаңында шығыс өңірлердің біраз бөлігі Моғолстанның құрамында болған. Ол Мұхамед Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди» еңбегінде көрсетілген. Сол сияқты Моғолстан жеріне Ақсақтемірдің жасаған жорығы сипатталатын «Зафарнаме» еңбегінен де шығыс өңірдің үлкен бөлігінің Моғолстан құрамында болғанын байқаймыз. Моғолстан Қазақ хандығы құрылар қарсаңындағы мемлекет болғандықтан, 14 ғасырда оның құрамындағы Алтай мен Тарғыбатайда арғын және найман тайпаларының бір бөлігінің мекендегенін Әлихан Бөкейханов айтады. Ал кейіннен 1635 жылы құрылған Жоңғар мемлекеті күшейгенде бүгінгі Қазақстанның үлкен бөлігі, оның ішінде шығыс өңір

Жоңғарияның құрамына кірді. Шығыс өңірлердің 17 ғасырда және 18 ғасырдың бірінші жартысында жоңғар мемлекетінің құрамында болғанын шыңжандық ойрат ғалымы Шиләгийн Норбо қайтадан бастыртып шығарған, 17 ғасырда өмір сүрген ойрат діни ғұламасы, мемлекет қайраткері Зая Пандитаның өміріне арналған, ол кісі қайтыс болғаннан кейін іле-шала жазылған «Зая Пандитаның өмірбаяны» кітабында көрсетілген. Біз бұл еңбектен Зая Пандитаның жүрісіне қарай отырып, оның Ертіс бойындағы жерлерден қозғалып, бүгінгі Қазақстанның солтүстігі, солтүстік-батысы арқылы Еділге кеткен қалмақтарға барып, қайтқанын көреміз. Бұдан біз, 17 ғасырда Ертістен Еділге дейінгі аралықта ойраттар иеленген коридордың болғанын байқаймыз.

Жалпы біздің шығыс өңірде жоңғар іздері біршама сақталған. Олар: жер-су, елдімекендер атауы кіретін топонимдер, заттық айғақтар және жазулар. Осы жерде айта кететін нәрсенің тағы бірі сол, шығыс өңірдегі моңғол сөздерінен туындайтын топонимдердің қай кезеңдерге жататындығы. Себебі, біздегі моңғол топонимдерін тек жоңғар кезеңімен ғана байланыстыру дұрыс емес. Моңғол тілінен енген атаулар біздің өңірде ықылым заманнан-ақ болулары мүмкін. Ол сол сияқты, Шыңғысқан шапқыншылығы кезінде немесе одан кейінгі уақыттарда

қоныс аударған моңғол тілдес тайпалармен де байланысты. Мысалы, Шыңғыстау атауының шығуы атақты жаулап алушының 1225 жылы Ертіс бойында болуымен байланыстыма деп те ойлаймыз.

Ал тікелей жоңғар кезеңінің айғақтарына келетін болсақ, олар жеткілікті көлемде кездеседі. Мәселен, заттық айғақ ретінде жоңғар кезеңінде «Доржн киит» атанған Семей шаһарын алайық. Семей атауының шығуын Жамбыл Артықбаев «Сүме», яғни төңкерілген келі сияқты ғибадатхананың атауынан шықты дейді. Жоңғарлар Семейді «Ерчисын сумэ», яғни «Ертістегі сүме» деп те атаған. Семей қаласынан аса қашық емес жерде Семейтау жотасы жатыр. Тегі бұл атауда Семиполаттан шықпаған, ертеден болған, сүме сөзінен шыққан сияқты.

Ұлан ауданының жерінде ел білетін «Абылайын киит» бекінісі сақталған. Оны салғызған хошоут тайпасының билеушісі Байбағас тайшының баласы Абылай тайшы делінеді. Осы бекініс-монастірді қайтыс боларынан біраз бұрын Байпақов Карл Молдахметұлы зерттей бастаған еді.

2012 жылы жазда академик М.Қозыбаев атындағы ТЗҒО жетекші маманы Мұхаметбек Асылбеков Ақжар ауданы жерінде сақталған хойт тайпасының билеушісі Амурсана қамалын іздеп тауып, оны суретке түсірді (Сурет 1, 2).

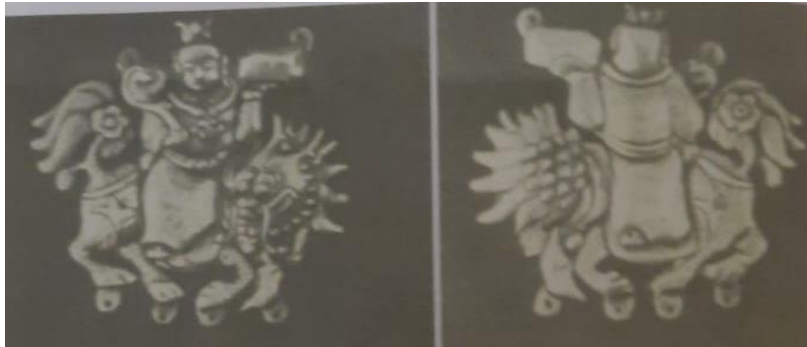
Сурет 1 – Қамалдың мүжілген қабырғасының үстінде Асхат ақсақал Әмірсана жамбылының орналасу аумағын көрсетіп отыр

Сурет 2 – Әмірсана қамалының ғарыштан түсірілген суреті

Тағы бір заттық айғақты 1949 жылы Шыңғыстауда қой бағып жүріп Төлеухан деген ақсақал тапқан. Мұны бізге сол кісінің баласы марқұм Қуанышбек Төлеуханов әкеліп көрсетті. Олар оны Шыңғысхан заманының пайзысы деп ойлаған. Оны біздер мұхият зерттей отыра лама дінінің ең үлкен

лауазымды адамдары тағатын төсбелгі екендігін анықтадық. Төсбелгіге салынған кодас тектес хайуанның тұяқтарының тарамдарының көптігіне қарай діни лауазым жоғары болатын көрінеді. Бұл айғақ сөзсіз, буддизм негізгі дінге айналған Жоңғар кезеңінікі (Сурет 3).

Сурет 3 – Шыңғыстаудан табылған айдаһарға мінген Будда бейнеленген лауазымдық төсбелгі

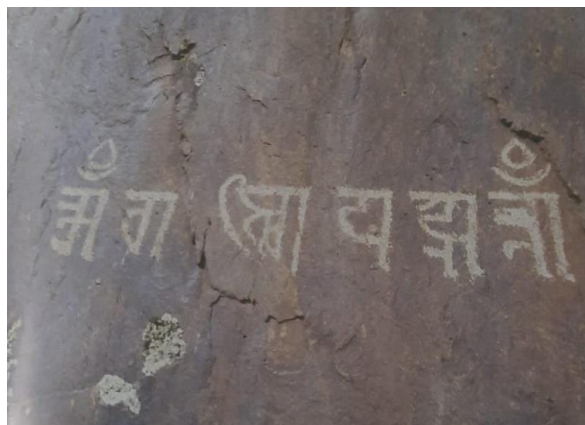
Жоңғар кезеңіне қатысты деректердің көбі аймақтағы топонимдер. Мысалы, Архат, Бұрхат, Қандығатай, Делбегетей, Қалба, Мұқыр, Тарғыбатай, Шар, Боғас, Ұлан, Шаң, Ұланірге, Шорға, Зайсан, Нарын, Базар, Қарақол, Долон, До-лонқара, Толағай, және т.б. толып жатқан атаулар. Осылардың кейбіріне көңіл аударалық. Мысалы, Зайсан атауы жоңғар заманында пайда болған. Ал одан бұрынғы түрік-қыпшақ атауы «Бейнетеніз» болған делінеді. Ол «Қозы Көрпеш пен Баянсұлу» жырында айтылған.

Тарғыбатай ауданының жерінде басын Тарғыбатайдан алатын, Зайсанға барып құятын ирелеңдеп аққан Шорға өзені бар. «Зая Пандита» кітабында оның «темурцорго» сөзінен шығатыны айтылған. Цорго сөзін орысшаға аударсақ, самогон қайнатқанда спиртті қуатын «змеевик» болып шығады. Моңғолдардың да арака қайнататын апаратының басты тетігі – цорго, яғни түтік! Осы Шорға өзенінің бойында ламалар тұратын, олар ғибадат ететін будда монастырі болыпты. Жазды күні олар қымызды толассыз ішіп тұруы үш ін бие сауылатын биебаудан жанағы ғибадатханаға дейін темір түтік тартылыпты. Биебаудан құйылған қымыз түтікпен ламаларға келіп тұрған. Содан келіп «темірцорго» атауы шыққан. Өзеннің қазіргі аталуы Шорға.

Көкпекті ауданы жерінде Биғаш ауылдық округіне қарайтын Шаң деген шағын ауыл бар. Ел оның атауы кәдімгі шаңнан шыққан деп біледі. Ал ол моңғолдың «чанг» қазына сақтайтын жер деген сөзінен шыққан. Бұл да «Зая Пандита» кітабында айтылған. Онда ол үлкен будда монастырінің қазынасы сақталатын жер деп көрсетілген.

Сол сияқты, шығыс өңірде жоңғар кезеңінің жазулары да кездеседі. 2012 жылы Ақсуат ауданы, Қызылкесік ауылдық округінің жеріндегі Нұрбай қорасы деген жерден буддалық-діни санскрит тілінде брахмани әріптерімен жа-зылған жазу табылды. Біз оған экспедиция аттандырдық. Жазу «Ом мани падме хум» деген будда мантрасы болып шықты (Сурет 4).

Қорыта айтатын болсақ, еліміздің әр жерлерінен кездесетін жоңғар кезеңінің ескерткіштерін зерттеу де ғылым тұрғысынан алғанда қажеттілік болып табылады. Рахмет!

Сурет 4 – Тарбағатайдың сілемі Долаңғара тауындағы жартасқа жазылған
Будда мантрасы

МРНТИ: 03.20

А.И. Исин

НАО «Университет имени Шакарима города Семей»

Казахстан, г. Семей, assem51@mail.ru

КАЗАХСКОЕ НАСТУПЛЕНИЕ И КРУШЕНИЕ ДЖУНГАРИИ

Как известно, Джунгарское государство после многочисленных войн с соседними государствами и народами в начале 50-х гг. XVIII в. находилось в глубоком кризисе. Разгром орды Лама-Дорджи в начале 1753 г. был осуществлен при поддержке казахских отрядов Абылай-хана его джунгарскими союзниками. Для окончательного разгрома Джунгарии была использована борьба за власть между Даваци и Амурсаной, которые тоже находились тогда под влиянием казахов и каждый из которых рассчитывал на поддержку со стороны Абылая. Абылай в начале поддерживал Даваци. Но вскоре казахи, отойдя от поддержки Даваци, поддержали в междоусобной войне джунгар Амурсану, предприняв в начале 1754 г. разрушительные для джунгар наступления.

Публикация цинских документов 1754-1755 гг. в казахстанской историографии К.Ш. Хафизовой [1] помогает основательно развенчать сложившиеся издавна исторические стереотипы о том, что Джунгарское государство было разгромлено исключительно действиями цинской армии.

2 июня 1754 г. цинам было доставлено сообщение, что в борьбе с Даваци Амурсана использовал поддержку казахских войск [2].

В том же 1754 г., потерпев поражение от Даваци, Амурсана бежал в Китай. Это было его роковой ошибкой. Его обращение за помощью цинскому правительству оказалось удобным предлогом вторжения в Джунгарию. В цинском дворе был составлен план использования Амурсаны для уничтожения Джунгарского государства. Вторжение в Джунгарию спешно готовилось. Цинский двор был сильно обеспокоен возможностью полного захвата Джунгарии казахами.

В июне 1754 г. император Цяньлун повелел Военному Совету разработать

план «карательного похода». Обоснование было таким: «... В их стране вот уже несколько лет продолжаются внутренние беспорядки и междуусобицы. Отношения их с казахами плохие... Действительно для нас наступил благоприятный момент».

В феврале 1755 г. указ Цяньлуна Военному Совету предписывал не допускать захвата власти в Джунгарии Амурсаной. В указе императора от 2 марта содержится информация о нападениях казахов в районе Бороталы: «По всей видимости, [кочевья] за Бороталой уже ограблены казахами» [3]. В это время Амурсана сообщал цинам о походе его сторонника Батма-Цэрэна и казахов на Даваца. На основе представленных докладов император Цяньлун указывал: «Можно видеть, что Даваца уже находится в совершенно безвыходном положении. Джунгария находится на грани развала. Если немедленно не двинем войска, то казахам повезёт и они добьются своей пользы. Приказываем Амурсане ... с конницей в 5-6 тысяч своевременно выступить вперед...» [4].

В то же время были получены сведения о наступлении казахских войск осенью 1754 г. Несмотря на приказ Даваца, к нему на помощь никто не пришел. Очевидец событий рассказывал: «Все кочевья от Цира до Или разорены казахами. Не осталось ни двора».

7 марта 1755 г. император Цяньлун требует ускорить вторжение Западной колонны войск в Джунгарию: «... У казахов сил ... достаточно. К тому же они находятся весьма близко к Даваца. Если Даваца будет захвачен в плен казахскими войсками, либо Амурсаной и Батма-Цэрэном – все это будет не хорошо ...» [5]

Генерал Баньди в апреле докладывал о казахских кочевьях: «Прежде они находились на северо-запад от Или. Далее постепенно очень многие из них дошли до северо-востока. А сейчас и на северных берегах Иртыша также имеются их кочевья, граничащие с кочевьями Амурсаны» [6].

В июне 1755 г. Цяньлун дал предписание Военному Совету относительно казахских дел: не вступать с ними в сражения, но предупредить: «Обычно джунгары враждуют с вами, казахами. Но ныне, после умиротворения, мы сразу же запретили им самовольно безрассудствовать, грабить казахский народ. Вы, казахи, желаете ли подчиниться нам? Пусть будет так, как вы желаете. ... Каждый из вас должны держаться своих пределов, нельзя самовольно переходить границы, грабить джунгар. В таком случае не ограничимся повелениями, а непременно двинем великую армию в карательный поход. Не раскайтесь, когда будет поздно!»

Осознав свою роковую ошибку, допустив оккупацию родины, Амурсана, прозрев план цинов, смог бежать к казахам. А после угроз Аблаю за укрывательство Амурсаны, после похода вглубь Казахстана, который не принес цинам победы, а напротив, принес им ущерб их армии, Амурсана по совету с казахами нашел пристанище в Сибири, где и умер от оспы, как известили об этом цинове русские в феврале 1758 г.

На основе анализа цинских документов прихожу к таким выводам:

1. Джунгария обессилела из-за бесконечных войн с соседними народами по их подчинению, из-за войн с Цинской империей, из-за междуусобиц, усиленных

внешними силами. Страна была крайне разорена.

2. Казахское наступление на Джунгарию в 1753-1755 гг. и участие казахов в джунгарских междоусобицах поставило Джунгарию на грань полного развала.

3. Поражение Даваца от Амурсаны и казахов. Использование бежавшего к цинам Амурсаны как план по уничтожению Джунгарского государства Цинской империей.

4. Цинская империя в 1755 г. не разгромила Джунгарию в ходе военных столкновений, а оккупировала восточную Джунгарию в условиях развала этого государства.

5. Цинская империя опасалась объединения джунгар и казахов, что могло воспрепятствовать целям оккупационной армии.

Литература:

1. Цинская империя и казахские ханства. – Алма-Ата, 1989. – Ч.1. [Далее: ЦИКХ. 1]; Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Второе издание. – Нур-Султан, 2000.

2. ЦИКХ. 1. – С.42.

3. ЦИКХ. 1. – С.43-47.

4. ЦИКХ. 1. – С.47.

5. ЦИКХ. 1. – С.49-50.

6. ЦИКХ. 1. – С.51.

ҒТАХР: 03.20

А.У. Тоқтабай

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Қазақстан, Алматы қ., akhmet.t@mail.ru

АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ЖОҒАР ТҮТҚЫНЫНДА БОЛҒАН ЖЕРІН ІЗДЕСТІРУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Текес өзенінің Ілеге құяр жерінде Галдан-Цереннің ставкасы болған. (1. 54 бет). 2016 жылы Шыңжаңның Іле аймағы, Моңғолкүре жылқы зауытына, барған сапарымда, Құждадан 40 километр жердегі Тоғызтараудан әрмен қарай Жаманты (Жаманты моңғол тілінде ешкілі тау дегенді білдіреді А.Т.) атты жерде Текес өзені оңтүстіктен, Қас өзені солтүстіктен Ілеге құяды екен. Шығыс жағынан Күнес келеді. Жаманты ежелден Іледен өтетін өткел болған. Жергіліктің халықтың айтуынша бұл жер Галдан-Цереннің ставкасы тұратын жер емес, әйтпесе біз естір едік қой дегенді айтты. Сіз патшалардың мекенін іздесеңіз Құлжаның батыс солтүстігіндегі 25 километр жердегі Сүйдінкүредегі Тұғылық-Темір ханның немересі Уайыс ханның мазары жағынан іздесеңіз болады. Бұл ескерткіштерді мен өзім де білуші едім. 2011 жылы Қорғас шекара бекетінен өте қалған жердегі Тұғылық-Темір хан мазарын, одан ары біраз жердегі Уайыс хан мазарларын көріп, суретке түсіргенмін. Кезінде бұл кесенелерді В.В.Бартольд

тағы басқа орыс ғалымдары суретін түсіріп, тарихын жазған болатын. Бұлардың ешқайсысында Галдан-Цереннің қорғаны туралы дерек жоқ. Ақыры Моңғолкүреге келіп, жылқы зауытында 3 күн болғанында, бір моңғолдың қазақшаға судай жас атбегі жігіті, Галданның қорғаны әкем марқұм білуші еді, мен ол кезде көңіл аударғаным жоқ, енді көп сұрай берменіз, бұл жерде моңғолдардың хандығы болғанын айта бермейміз деп, адресімді алып, хабар беремін деген еді. Одан соң 2017 жыл келді, хабар – ошар үзілді, барыс-келіс тыйылды. Менің жазба деректерге сүйеніп, Галданның ту көтерген жерін іздеу себебім, Абылайдың тұтқында болған жерін табу еді, әрі қарай Абылайды тұтқыннан босатуға атсалысқан Қожаберген, Әмірсанаға жалғастыру болатын. Қожаберген-Әмірсана-Абылай достығы жайында аз жазылған жоқ, сондықтан біз бұл мәселеге тоқталмаймыз. Бір ғана фактіге көңіл аударайық. «...Әмірсананы бермей Абылай қытайлармен соғысады. ...Соғыс Аягөзде Қалмақ Толағай деген жерде өткен. 1756 жылы Абылай жараланған ... (2, 59 бет).

2018 жылдың 10 шілдесінде Моңғолияның Баянөлгей аймағындағы әкімшілікте Қожаберген батырдың 300 жылдығына арналған ғылыми конференция болды. Ғылыми жиында Абылай ханның Қалдан – Церенның қолында тұтқында болған жері, көрші Упс аймағында, Қожаберген батыр мен Әмірсана ханды тұтқыннан босатуға қатысқан, көнекөз моңғол қариялары мұны жақсы біледі, сондықтан зерттеу қажет деп айтылды. Моңғолия Ғылым Академиясы Баянөлгей бөлімшесінің меңгерушісі тарихшы Золбаяр мырзада бұл әңгімені естіп жүргенін және бірігіп экспедиция жасасақ деп еді.

Осы жұмысты қолға алу үшін алдын-ала архив, жазба деректерін қарап, Баянөлгейдегі қазақ ақсақалдарымен кездесіп, сөз сұрап, экспедицияға дайындық шараларын жүргіздік. Жалпы қазақтың Абылай хан туралы тарихи әңгімелерінде, ханның Жоңғар қонтайшысының атап айтқанда Галдан-Церенның қолында тұтқында болғаны баяндалады, ханды босатып алуға Нияз батырдың, Қаздауысты Қазыбек бидің барғаны жайындағы әңгімелердің бірде-бірінде тұтқында қай жерде болғаны, оқиғаның өткен жері туралы айтылмайды, сондықтан да осы жолыда қазақша жазбаша және ауызша деректерден ешнәрсе таба алмадым, егерде кейбір адамдар айтып жүргендей бұл оқиға қазақ жерінде өткен болса, ол жер міндетті түрде Абылай хан атымен аталып, халық оны атадан балаға ауызба-ауыз жеткізіп отыратын еді. Менің қолымда қазір Абылайдың атына байланысты Қазақстанда, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Қарақалпақстанда сақталған біршама жер атаулары бар, біразына өзім де бардым, зерделедім. Демек, Абылайдың тұтқында болғаны туралы әу баста Қытайда, Моңғолияда болуы керек деп топшылағаным, былтырғы Қожаберген батырға арналған конференцияда сөз болғанда іздегенім табылғандай қуандым.

Баянөлгейден соң 200 км жердегі Хобда аймағына барып, Әмірсана мен Галдан-Бошухтудың ескерткіштеріне тәу еттік. Абылай мен Әмірсананың достығы, Қытай қалың әскермен келіп Әмірсананы беруді талап еткенде Абылайдың оны ұстап бермей қойған мәрттігін моңғолдардың аузынан есту мен үшін үлкен мәртебе болды. Галдан-Бошухтудың ескерткішінде мынадай сөздер ойылып жазылыпты: «Менің туған жерімнің құм екеш құмының бір түйіршігін жауға берме». Маған сонда, Қабанбай бастаған батырлар жауға ұлтарактай жер

бермейміз – деп қылыштың жүзін сүйіп тұрып ант еткендері есіме түсті. Жалпы, көшпенділерде «Отан» – деген абстрактілі ұғым емес». Отан дегеніміз жер, себебі, жер малды асырайды, мал көшпенділерді асырайды. «Мал – баласы, жер – анасы» – дейді Ә.Бөкейханов, сондықтан да жер Отаннан да ыстық, ана ұғымымен бірдей.

Аймақтық музейден қазаққа қатысты ешнәрсе таба алмай, 300 км Упс-қа жүруге қамдана бастадық. Упс таза моңғол аймағы, жері үлкен 1990 жылға дейін бірлі-жарым қазақ болған барлығы көшіп кетіпті, онда Баянөлгедегідей төбетөбенің астында қазақ отырған жоқ, тіл білмесең, ештеңе бітіре алмайсың тілмәш ал, жол көрстетуші ал – деп Хобда аймақтық электр торабының бастығы Арыстан Шолбайұлы Шөрке есімді тізгіншіні (шофер) вездеход машинасымен, жол көрсету үшін және тілмәшқа Батырку есімді салмағы 130 кг, күрестен спорт шебері, мамандығы-инженер – электроншы моңғол жігітін сайлап берді. Абылай ханның жұрты Упс аймағы, Нарынбұлық сұмыны, Улаанузир (Қызылтұмсық) бағында (бақ деп-моңғолша, ауыл әкімшілігін айтады), бір төбенің басында деп баянөлгейлік Құмархан Қуантай айтқан.

1976-1977 жылдары Құмархан Упс аймағында ағаш дайындау жұмысында жүргенде, жасы 80-дер шамасында моңғол-халқа тайпасынан Дажы атты шалға жолығып қалады. Дажы Құмарханға: «Менің төрімнен көрім жақын, осы әңгімені құлағына құйып алатын бір қазаққа айтып кетсем деп жүрүші едім, сен екеуімізді құдай дұрыс кездестірді Қазақтың Абылай ханын білесің ғой, Әмірсанамен дос болған, сол хандарың екі қыс Галдан-Цереннің қолында үй қамақта болған. Улаанузир (Қызылтұмсық, Қызылтөбе) өзегінде тастан қаланған екі бөлмелі үй бар. Төбенің басында екі оба кездеседі, біреуінде Абылайдың қазынасы бар деп айтады. Мұны біз моңғолша «Абылайхана бус» «Абылай ханның жұрты» – деп айтамыз Үлкендер мал-жанға басқызбайтын, қасиеті бар деп есептейтін, Абылайды бостандыққа шығаруға Қожаберген батыр мен Әмірсана қатысқан».

«Мен бала кезімнен білемін Абылай ханды Галдан-Цереннің тұтқынан босатуға Әмірсана мен Қожаберген батыр күш салған деп еститұғынбыз. Ол кезде жаспын, тарихты көп тоқымағам, бірақ естіген құлақта жазық жоқ, Дажы қарияның ерекше тебіренісімен, сүйіспеншілікпен айтқан аманатын ойыма тоқып, есіменен шығармадым» – деді Құмархан. Маған Дажы қарияның Құмарханға тапсырған аманаты 1999 ж. Өзбекстанның Нұрата қаласына барғанда бір өзбектің: «Атамыз Нұрата қаласының мешітінің имамы болған, күндердің-күнінде қазақтар өздерінің атақты биі – Әйтекенің қабірінің іздеп келер, мен ол кезде өмірден өтермін сендер Әйтекенің мәңгі жай тапқан жері мынау – Сейітқұл әулие сағанасы деп көрсетіңіздер деп өсиеттеп еді». Айтып-айтқандай, қазақтар Әйтекенің қабірін іздеп 1990 ж. бастап келе бастады, жалпы қай елде болсын, әсіресе шығыс елдерінде данағөй, ақылман қариялар: «Өлсем мойныма қарыз болады» – деп аманатын айтып, о дүниелік болған.

Сонымен, 2019 жылы 30-шы шілде күні Хобда қаласынан Упс аймағына қарай Абылайдың жұртын іздеп жолға шықтық. Жол бойы мал, қой табындары, киіз үйлердің жанында үнемі жапонның жеңіл, вездеход, жүк машиналары, қытайлық мотоциклдер, 2000-2010 жылдарда қай киіз үйге барсаңда Ресейдің Уаз, қытайдың Виллис-і орыстың тракторы, самосвалы т.с.с. кездесуші енді, кәзір бәрі жоғалған, орыс техникасы сирек кездеседі, оның орнын жапон техникасы

басқан. Теңіздей толқыған мал табындарын көргенде Моңғолияда 65-70 млн бас мал бар екеніне көзің жетеді. Бір қызығы, кеңестік кезеңде Моңғолияда 30-35 млн мал болса, жекелендірген соң мал басы екі есеге өскен. Жайылым жетіспейді, себебі, бәрі мал өсіреді, өсіргісі келеді, дәстүрлі өмір-салтынан, ата кәсіптен ел ажырамаған. 3 млн халықтың 70 млн малы бар.

Жүріп келеміз түн болды, тізгінші Шөрке: «400 км жол жүріппіз, оның 100 км адасып жүріппіз, енді дұрыс жолға түстік» – деді, Әйтеуір, Батырку: «Адастырмай әкеле жатыр» – деді. Сағат түнгі 12, мен енді жолда демалайық десем, Батырку: «Айдалада түнемейік, шайтан болады, соғып кетеді» – деді, мені күлкі қысып, Шөркеге: – Мынаған айтшы, бұл өзі Оңтүстік Кореяда оқыған инженер-электроншы мынадай боймен, 130 кг салмақпен өзі шайтанды қорқытпайма? – дедім. «Батырудың шайтаннан қорыққаны маған бір әңгімені есіме түсірді.

Катон-Қарағай ауданында (Шығыс Қазақстан облысы) Жолдыбай атты қушыкеш, епті адам, бір күні кешке жақын жәрмеңкеден қайтқан қалмақтың екі түйе жүкті тіркестіріп, алдыңғы түйенің бұйдасын атының қанжығасына байлап, өзі қалғып – шұлғып келе жатқанын байқап қалады, артынан Жолдыбай ілесіп отырады. Бұқтарма өзенін бойлап, қалың қарағайдың ішімен өтетін жолда, ол бар киімін сыпырып тастап, тыр-жалаңаш желім батпаққа аунап, қап-қара болып шыға келеді. Ақырын түйенің бұйдасын шешіп алып, түйелерді өзі жетектеп, салт-атты қалмақтың артынан еріп отырады. Түн. Бір уақытта аты пысқырған кезде артына қараған қалмақ, айғайды салып, атына қамшыны басып-басып жіберіп, қашып кетеді. Жолдыбай екі түйе жүкті жолдан шығарып, байлай салып, өзі жаңағы киімін тастаған жерге барып, жуынып, киініп, олжамен үйіне келеді». Сөйтсем, Батырку шынында да қорқады екен, дегбірсізденіп, мазасызданып машинаның барлық терезелерін жауып тастады. Біз Шөрке екеуміз далаға жатайық, сен машинаға жатсаңшы дегенге болмай, Қызылтұмсықты тапқанша жүреміз деді. Ақыры айтып-айтпай шайтаннан қорыққан Батырку тунгі сағат 2 жарым шамасында Қызылтұмсыққа жеткізді. Шөрке екеуі моңғолдың үйіне кіріп кетіпті, мен машинада ұйықтадым, таң қылаңдана бере 04:30 шамасында оянып кеттім, бетімді жудым. Күн жап-жарық киіз үйдің жанындағы тас обаны ат байлайтын мамағаш қылыпты, табиғат көріністерін суретке түсіре бастадым, сағат 05:30-да Батырку мен Шөрке тұрды, үй иесі моңғол үшеуі менің жаныма келді. Аты – Жарғал, жасы – 50-де, осы жердің күзетшісі, руы – дүрбіт, әңгімілестік, Жарғалдың айтуынша, бұрын бұл жерде бір қарт болған бәрін білуші еді, мен көп білмеймін, мына төбенің астыңғы жағында өзекте бір құрылыстың құландысы бар, бұл өзі моңғолдың құрылыстарына ұқсамайды, басында екі оба бар, қазақтың билеушісі тұрған дейді (Сурет 1) . Сағат таңғы 6-ларда машинамен 1,5-2 км жүріп, айтқан жерге келдік. Өзектің ортасында тастан қаланған ұзыншалау құрылыс. Біраз, іші-сыртын, еденін, жан-жағын бағдарлап қарадық, Шөрке еденнен қиыршық тастарға көміліп қалған сабы жоқ үшкірлеу пышақ тауып алды. Батырку қазанның сынығын, мен білеу темірдің сынығын тауып алдым. Құрылыстың батыс қабырғасына 1,5 м биіктікке дейін табиғи жартас пайдаланылыпты, Жарғал сол жерден тастың қуысында тұрған, жақсы сақталған моңғолдың темірошағын тауып алыпты, үйіне сақтап қойыпты (Сурет 2).

Сурет 1 – Биіктіктің үстіндегі оба

Сурет 2 – Құрылыстың қабырғасы

Кетерде «Мүмкін, аталарыңның ошағы шығар» – деп әзілдеп маған берді. Сонымен қатар, Жарғалдың балалары ғимараттың түбінен шыққансадақ оқтары мен найзаның ұшын сыйлады. Мен бұл жәдігерлерді аса қуанышпен қабылдап, өзімнің бір әдемі бәкім бар еді, соны бердім. Мұны археологияда жер үсті материалдары (подъемный материалы) деп айтады. Құрылысты өлшеуге кірістік, ұзындығы – 20 м, ені – 3,70 м, қабырғаларының қалыңдығы туп-тура – 1м, қазіргі сақталған қабырғаларының қазіргі биіктігі – 0,5 м жуық (Сурет 3).

Сурет 3 – Жалпы көрініс. Моңғолия, УПС аймағы

Сол жердің қызыл тасынан қиюластыра отырып қаланған. Құрылыстың тасын кейінірек кеңес заманында қой қора, үй салуға тасып әкетіпті. Дажы қарияның құрылыс екі бөлмелі деуіне қарағанда ортасын бөліп тұрған тастарды да тасып әкеткен сияқты. Жарғалдың айтуымен машинамен төбенің үстіне шықтық. Енді байқадым, төбенің үстінен қарасаң бүкіл Упс аймағы алақанына сиып кеткендей көрінеді, стратегиялық жағынан жан-жақты шолып қарап отыратын адамға, бәрін алыстан анықтап, дүрбі салса жүздеген шақырымдағы нәрсені көруге мүмкіндік бар. Жарғалдың айтуынша, бұл жерде екі дөңгелек киіз үйдің көлеміндей құрылыстың тастан қаланған орны болған, бұл тастарды жинап оба жасап қойдық деді (Сурет 4).

Сурет 4 – Абылай ханның 1741-1743 жылдары Давацидің қолында екі қыс қыстап шыққан мекенінің жұрты. Жалпы көрініс. Моңғолия, УПС аймағы

Менің ойымша, екі құрылыста күзет мұнаралары (сторжевая башня) болған сияқты. Шығыс жақтағы құрылыстың жанынан кішігірім төртбұрышты бөлменің орны байқалады, дәл жанында өңделген орындыққа ұқсас тас тұр. Маңайды машинамен аралап бірталай жүрген соң, 100 км астам қашықтықтағы Упс қаласына келдік (Сурет 5).

Сурет 5 – Нарынбұлық сумыны, Улаанузир (Қызылтүмсық) бағы. Біздіңше сумын аудан мағынасында, бақ колхоз мағынасында

Мақсатымыз, жергілікті жердің тарихын жақсы білетін өлкетанушы мұғалім Ч.Дэлгээге жолығу. Упс ежелден моңғолдың сол қанаты болған жоңғардың (олар өздерін ешқашан жоңғар деп атамайды, ойрат деп атайды А.Г.) ойраттың – Отаны. Қаланың дәл ортасында Ойрат театры деп жазылған ғимарат тұр. Ойратты құраған дүрбіт, өлт, хоит, торғауыт тайпалары осы жерде топтасқан, атақты қолбасшылар Галдан Бошухту мен Галдан-Церен туып-өсіп, ер жеткен жер. Бір себептен Абылайдың осы жерде тұтқында болуының заңдылығы осы шығар. Аймақтық музейде болып, қазаққа қатысты деректер барма деп сұрастырып едік, мардымды ештеме таба алмадық. Музейдегі жұмысымды бітіріп, сыртқа шығып тұрғанда мосқалдау бір кісі таза орыс тілінде не жұмыспен жүргенімді сұрады. Моңғол тілін білмей аузымды буып жүргенде, әлгінің дауысы құлағыма майдай жағып әңгімелесе кеттім. Өзінің Иркутскінің политехника институтын бітірген инженер екенін, онда бірнеше қазақ студент болғанын әңгімелеп, Абылай ханның атын естігенде біраз ойланып тұрып, оқуды жана бітіріп елге келіп, жол жөндеп жүргенде бірнеше қариялар әңгіме-дүкен құрып, қазақтың Абылай ханы Упс жерінде болғаны туралы естігенін айтты (Сурет 6, 7, 8).

Рисунок 6 – Профессор А.У. Тоқтабай Жарғалмен әңгімелесіп отыр

Сурет 7 – Ғимарат орнынан табылған садақ жебелері, найзаның ұшы, пышақ және қазанның сынығы

Сурет 8 – Ғимарат орнынан табылған моңғол ошағы

Сол шалдардың аты-жөнін білесің бе, дегенде ол күліп, былай деді: «Күн боран болатын, шалдар жолшылардың бекетіне келіп жылынып, тамақ ішті, ол кезде ештеңенін парқын білмеймін тек студент кезде қазақтармен араласқан соң, әңгімелеріне құлақ түргенім әлі есімде, партияның заманы ғой, естіген құлақта жазық жоқ, естігенің күнде бұйрық, сөгіс өзің білесің ғой командалық-әкімшілік жүйені» – деді. Мен әлгі кісіден Абылай ханның атын естігеніме қуанғаным сонша аты-жөнінде жазып алмаппын. Оның үстіне іздеп жүрген Ч.Дәлгәә келіп қалды, біраз әңгімелестік, ештеңе айта алмады, тек аймақтың тарихи ескерткіштерін зерттеп жүрген Улан-Батырда тұратын ғалымның аты-жөнін берді. Дегенмен, Абылай ханның Қытай қалың әскермен келіп, Әмірсананы бер дегенде, ол Ресейге кетті деп, бермеген деген сөзің Дәлгәәнің аузынан есту көңілімді көтеріп тастады. Ханның сонау Моңғолияда ізі қалған тарихи жерін табу жөнінде алғашқы қадам жасалды, сапарымыз сәтті болды деп ойлаймын. Ең бастысы, моңғолдардың тарихи санасында Абылай хан есімінің ұмытылмауының өзі феномен дер едім.

Абылай 1741 жылы 1-шілдеде, жоңғарлардың қолына түскені белгілі. Орыс деректерінде, бұл оқиға жайында, егжей-тегжейлі жазылған. «Септень (Севан-Равтан А.Т) әскерлермен қыстан бастап көктемге дейін, Обь пен Тобыл арасында болады (қыстап шығады), Септень әскері мен Ертіс бойындағы жерге келгенде Абылай сұлтанның 200 қосынына кезігіп, оны талқандап, тұтқынға алады» (1, 120 бет). Абылаймен қоса Барақ сұлтан, Дургун сұлтан (Тұрғын болуы мүмкін А.Т.), Атыкмыш, Кобутыган (бұл есімдердің қазақша баламасы әлі табылған жоқ А.Т.) сияқты адамдармен қолға түседі. Қазақ деректерінде барлығы 35 адам тұтқынға түскен. Әрине күш тең емес еді. Орыс деректерінде Септеньнің әскері 15 мың делінеді. Бұл жайында, XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қатынастарын тереңнен зерттеген тарихшылар Р.Б.Сүлейменов пен В.А.Моисеев былай дейді: «Абылай сұлтан мен оның туыстары мен жақындары, алғашында Галдан-Цереннің ставкасында тұтқынға болады. Кейінірек, Даваци нойонның қарамағына өтіп, хойот нойоны Әмірсанамен танысады. Жоңғар тұтқынында болған жылдары, Абылай ойрат тілі мен жазуын үйренеді. Жоңғар хандығының ішкі құрылымын өте жақсы түсініп, Жоңғарияның күштілігі олардың

ауызбіршілігі мен мықты бір орталыққа бағындырылған өкіметте екеніне көзі жетеді. (2, 36 бет).

Жоңғар шапқындышылығы күннен-күнге үдеп тұрған кезде, Абылай ханның қолға түсуі өте қиын жағдай еді. Бірталай елбасылары Ресейден көмек іздейді.

«... Абылай ханды босатып алу мәселесімен Сұлтанбек келді... түстен кейін Әбілхайыр хан, Ералы сұлтан, Жәнібек тархан, Сұлтанбек сұлтан... Неплюевке келді... (3, 94 бет).

Неплюев Карл Миллер бастаған елшілікті Жоңғарияға аттандырып, ол елшілік бір нәрсені бітіруді қойып, өз бастарын сауғалап, «байтал түгіл бас қайғы»-дегендей Орынборға өлдім-талдым-деп әрең оралғына белгілі. Осы орайда Қаздауысты Қазыбектің «орысқа сенбе, орысқа сенсең оталарсың» – дегені қазақтардың жандаралдан көмек болады деп күтіп жүрген дәмелерінің күлінің көкке ұшқан кезінде айтылған.

Бұл оқиғаны қазақ зерттеушілері ғана емес, қазіргі күнгі орыс тарихшылары да Абылайды құтқаруда Ресей елшілігінің ешқандай нәтиже бермегенін мойындайды.

Сонымен Абылайдың жоңғар тұтқынында болуы тарихи деректерде нақты көрсетілген 1741 ж. 1 шілдесінен 1743 ж. наурыз аяғына дейін. Бір қызығы көнекөз моңғол қариялары Абылай екі қыс қыстады деген сөздері тарихи деректерде толықтыра түседі.

Байбураның тарихта болған адам және Қожберген батырдың баласы екенін тарихшы Б.Еженханұлы дәлелдеді (4, 61 бет).

Қожаберген батырдың басқа батырлардан бір ерекшелігі аты-жөні қытайдың және орыстың жазба деректерінде, оның ішінде орыстың атақты ғалымдары Григорий Потанин мен Карл Струвеннің ғылыми еңбегінде кездеседі. Атақты ғалымдар Қожаберген бастаған керей руларының 1750 жылдың өзінде-ақ Хабарға Базар өзеніне жеткенін көрсетеді. Қарғыба-Базар қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданындағы өзен атауы. Сонымен қатар, осы деректе қазақтың шығысқа қарай жөнкілген көшінің бастаушысы – керейлер екені айтылады (5, 507-508 бет). Шын мәнінде, бұл ешқандай мазмұнсыз көш емес еді. 1740 жылдардың ортасынан бастап соғыстың шешуші кезі қазақтардың қолына көшкен еді. Абылай бастаған қазақ әскері шығыстың әрбір шаршы метр жерін азат етіп, 1750 жылдардың төңірегінде қазіргі 30 жылға созылған жоңғар соғысын жеңіспен аяқтаған қазақ елінің рухы тасып, мал-жаны өсіп, кегін жоқтар ел туып, дауын сөйлер би туып бақ қонған елге айналған еді. Халық Зайсан ойпаты, Сауыр, Сайхан таулары, Қара Ертіс аңғары, Алтай, Тарбағатай, Іле өңіріне молынан қоныстана түсті. 100 жылдай Сыр бойына сығылысып қалған халық Абылай бастаған батырлардың жеңісті соғысынан кейін «.....Ұлы жүз рулары...бұрынғы қонысы Қаратал өзеніне дейін, Керейлер мен наймандар Тарбағатайға оралып, арықарай Қара Ертіс өзені бойына, Убинур (Үлінгір) көлі алқабына өтті... (6, 315). Бұл көш процессін орыс тарихшысы Г.Н. Потанин былайша нақтылай түседі: «Қазақтар Алтайға келіп, XVIII ғасырдың 70-80 жылдарында Қара ертіс бойымен Тарбағатай, Сауыр тауының солтүстігі мен Алтайдың оңтүстігін мекендейтін болды» (7, 2). Қазақ көшін ең алғашқы

бастаушылардың бірі Шыбарайғыр руынан шыққан Абақ Керейдің батыры Қожаберген болды.

Ауызша деректерде Абылайды тұтқыннан босатуға қазақ басшылары 3 рет делегациямен барған. Нияз батыр, Әбілмәмбет хан, Қаздауысты Қазыбек т.б. танымал адамдар қатысқан. Біздің ойымызша, моңғол, қытай жағын жақсы білетін, моңғол, қытай тілінде сөйлеген, Қожабергеннің елшілер құрамында болғаны анық. Қазіргі тарихи деректерде Абылайханның тұтқыннан босануына бір-ақ себеп болған. Жоңғарлардың ұсынысы бойынша Абылайханның орнына аманатқа адам әкелу. Абылай тұтқыннан босағанда, қазақтардың аманатқа тезірек адам таба алмағанына қатты ренжіпті. Менің ойымша Қазыбек би, Нияз батыр, Қожаберген батырлар туралы аңыздар – аманатқа адам апарып, Абылайды алып келуге барған кезіндегі өткен оқиғалар.

Әдебиеттер:

1. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи. (XVII-XVIII вв). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
2. Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Абылая). – А., 1988.
3. Нәбижан Мұхамедханұлы Абылай хан // Дипломатиялық қатынастар және Қытайтану мәселелері. – А.: Тарих тағылымы, 2010.
4. Еженханұлы Б. Қожаберген батыр (1756-1767 ж. қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). – Алматы: Арыс, 2017. – 496 б.
5. Путешествие на озеро Зайсан и в речную область черного Иртыша до озера Маркакуль и горы Сарытау летом 1863 года Карла Струве и Григорий Потанина. – СПб., 1967.
6. Аристов Н.А. Заметки об этнографическом составе тюркских племен // Живая старина. – Вып. III-IV. – 1892.
7. Потанин Т.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб., 1881. – Т. II.

МРНТИ: 03.20

Е.М. Торайғыров

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
заместитель генерального директора, ведущий научный сотрудник, к.и.н.
Казахстан, г. Алматы, toranet2013@gmail.com

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена казахско-джунгарским дипломатическим отношениям в XVIII веке, когда Центральная Азия была ареной как военных конфликтов, так и сложных дипломатических взаимодействий. Автор анализирует исторические документы, свидетельствующие о попытках обеих сторон установить мир и сотрудничество, несмотря на напряженность и конфликты. В статье рассматриваются ключевые события, такие как переговоры в Орске в 1742 году, обмен пленниками и вопросы, касающиеся султана Аблая. Автор подчеркивает, что в середине 40-х годов XVIII века отношения между

казахами и джунгарами характеризовались относительной стабильностью, что способствовало улучшению взаимопонимания и снижению конфликтов.

Ключевые слова: казахско-джунгарские отношения, XVIII век, дипломатия, военные конфликты, переговоры, султан Аблай, Центральная Азия, исторические документы.

В XVIII веке, в период активного политического и социального развития Центральной Азии, Казахстан и Джунгария были ареной не только военных конфликтов, но и сложных дипломатических взаимоотношений.

В течение почти двух веков казахи и джунгары боролись за контроль над стратегическими территориями, городами и ресурсами. Тем не менее, несмотря на военные конфликты, существовали периоды, когда обе стороны стремились к дипломатическим решениям. Попытки урегулировать споры и создать условия для мирного сосуществования между народами выливались в череду дипломатических переговоров.

Так, 23 октября 1736 года начальник Оренбургской экспедиции И. Кириллов сообщает Коллегии иностранных дел о том, что Галдан-Церен прислал к Абулхаир хану своих послов, с которыми возвратил жен ханских родственников, бывших у джунгар в плену. Послы при этом высказали пожелание хунтайджи «быть в дружбе, а не в войне». И. Кириллов пришел к выводу что у джунгар «с кайсацкими ордами никакой войны нет...» [1, с. 126].

О взаимоотношениях с другими казахскими ханами видно из письма Абулхаира тайному советнику Татищеву от 12 марта 1739 года, в котором он пишет, что «калмыцкой владелец Галдан-Чирин с Желбарс-ханом в одном согласии» [2, л. 390].

В казахско-джунгарских отношениях широко использовалась практика аманатства. В казахском обществе аманатство толковалось широко – в традиционной среде оно имело правовое и морально-этическое значение. Кочевники (в том числе казахская верхушка) первоначально понимали его в качестве наказа и обязанности. Изначально аманатство являлось условием сохранения мирных отношений между враждовавшими племенами или народами [3, с. 103].

По свидетельству поручика Д. Гладышева, совершившего в апреле 1740 года поездку в Младший жуз с целью выяснения взаимоотношений между казахами и Джунгарией, к Абулхаир хану «от зюнгорского владельца Галдан-Чирина присланы к нему посланцы с письмом и требуют, чтобы он, хан, с ними имел соединение и в знак лутшей тому верности отдал бы им, зюнгорцом, своего и лутших старшин детей в аманаты» [2, л. 390].

Джунгарские послы прибыли в ответ на просьбу самого Абулхаира, переданную джунгарскому правителю через Кутлумбет батыра, в котором озвучено «прошение, чтоб ему владеть городом Туркестаном и Ташкентом, за что будет де он, хан, у него, Галдан-Чирина, в подданстве. И в верности того обещал дать сына своего в аманаты» [4, л. 8].

При этом послы заверили Д. Гладышева что Галдан-Церен «не силою к себе оного хана с ордою к себе в подданство влечет, но оной хан сам самоизвольно того просит» [4, л. 8].

В феврале 1741 года Средний жуз подвергся новому вторжению в ответ на

разгром джунгарского отряда и смерть Шарыша, близкого родственника джунгарского правителя, после чего «Абулмамет хан, Барак салтан и Джанбек батыр обще с знатными старшинами послали к зюнгорскому владельцу письмо, прося, чтоб их более не раззорять и ежели хошет, то б позволил взять их детей в свое владение для аманатства» [4, л. 8].

Уже в 1742 году, согласно донесению И. Неплюева от 14 июня, к Абулмамет хану приезжают «для примирения зюнгорских двух калмыках» [5, л. 60].

Следующее джунгарское посольство, направленное для взятия аманатов, прибывает к Абулхаиру в сентябре 1742 года. Сами переговоры проходили в Орске под руководством И. Неплюева 22 сентября 1742 года. В ответ на вопрос представителей царских властей о причинах приезда джунгар, посланник Кошка заявил, что «киргис-кайсаки к их зюнгорскому владельцу приказывали от себя такие слова: «будучи де в войне – кости белеют, а живучи в миру и покое – волосы седеют» (что означает «война смерть приносит, а мир – спокойную старость» – авт.), и просили, чтоб с ними помириться и взять бы от них аманатов» [4, л. 26].

Переговоры коснулись и вопроса о судьбе султана Аблая, попавшему в плен к джунгарам. Посланцы заверили, что он «со всякою честью содержится. К тому ж де попались к киргис-кайсакам знатных зюнгорцов дочери, и ежели оные выданы будут, то чайтельная де, что и он отпустится» [4, л. 50].

Как видно, обе стороны были заинтересованы в обмене пленниками, при этом джунгары выражали надежду «впредь никаких бы уже ссор они зюнгорцами не учиняли, ибо бес того в покое быть не могут» [4, л. 51].

Попытки сближения казахских правителей с джунгарами беспокоили российскую администрацию, поскольку это не отвечало их интересам и выяснение причин таких решений со стороны «верноподданных» становилось вопросом государственной важности.

Миссию по недопущению Абулхаира в джунгарское подданство возложили на И. Неплюева. 18 ноября 1742 года он сообщил властям что Абулхаир направляет своего сына в Джунгарию не в качестве аманата, а для свидания с Аблай султаном и переговоров о его освобождении и «для утверждения между киргис-кайсаками и зюнгорцами спокойного пребывания и чтоб тако места к кочеванию распространить» [5, л. 204].

Царские власти не доверительно относились к заявлениям такого рода, поскольку посчитали что Абулхаир отдает аманата в обмен на город Туркестан и остальные «тридцать два города» [5, л. 204].

В середине 40-х годов XVIII века казахско-джунгарские отношения характеризовались относительной стабильностью. Это отчетливо прослеживается по документам сибирских и оренбургских властей, а также по тем событиям, которые разворачивались в казахской степи. Из рапорта Сибирской губернской канцелярии в Коллегию иностранных дел о джунгаро-казахских отношениях от 12 апреля 1745 года видно, что «киргиз-кайсацкие владельцы стоят близ Бухареи, а калмыки де зюнгорские... с ними выдаются... А ныне де войны и ссор меж ими не имеетца» [6, лл. 52 об.–52].

Кроме того, сообщается об освобождении султана Аблая и отправлении

Галдан-Цереном «в кайсацкие улусы для послования и миру своих людей, калмык. И с того де времени с ними, калмыками, и поныне в миру, и промышляя на степи зверей, со оными калмыками съезжаютца друг з другом» [6, лл. 52 об.–52].

Дополнительные сведения можно найти в докладе подполковника М. Куроедова: «ныне их войском отогнато и ныне же оныя киргис кайсаки с ними помирились на таких кондициях чтоб им впредь никаких с ними ссор не иметь, и для размену людей несколько киргис-кайсаков поехало в их жилища...» [7, с. 304].

Годы проведенные Аблаем в джунгарском плену не прошли даром. Он выучил джунгарский язык и расположил к себе многих представителей джунгарской знати. Вероятно, Галдан-Церен признал в нём одного из самых влиятельных и дальновидных политиков Казахского ханства того времени и трезво оценивал роль казахов в быстроменяющихся русско-джунгарских отношениях. Показательно, что Галдан-Церен не только отпустил Аблая из плена, но и «награждение им учинил», о чем сообщается в письме башкира Тюкана Балтасева Оренбургской комиссии, возвратившегося из Среднего жуза в сентябре 1743 года. Как указано в документе, Аблаю и Малайсары батыру «по дочери в замужество дал (Галдан-Церен – авт.) и сверх того Аблаю обещал дать в Ташкенте несколько в вотчину, ...а Малай-Сары пожалован в ближние к себе четверем человекам, да сто кобыл... и с ними к Абулмамет-хану и Барак-салтану прислал по кавтану золотой парчи, да по собольей шапке» [8, л. 124 об. – 125].

В 1745 году на свободу были отпущены также сыновья Абулмамет хана и султана Барака «и всех бывшие во владении ево (Галдан-Церена – авт.) для купечества кайсаки» [9, л. 86 об.].

В последние годы жизни Галдан-Церен изменил свою политику, предчувствуя угрозу своей стране с юга. Он освобождает казахов от заложничества. В среднеазиатских городах Ташкент и Туркестан и других наряду с назначением своих ставленников соглашается на представительство местных аристократов, строит планы династических браков. Но поворот его северной политики еще не был завершен, как в 1745 году он умирает [10, с. 14].

После смерти Галдан-Церена, последнего великого джунгарского правителя, в Джунгарии начались междоусобные распри. Ослабление грозного противника и отсутствие внешней угрозы чувствовалось казахскими общинами, которые стали возвращаться на занятые ранее земли, о чем поведал И.К. Резвых, побывавший в Джунгарии с торговой миссией. 23 декабря 1745 года И.К. Резвых, работник сибирского купца П. Твердышева сообщил что «с киргиз-кайсаками ...ссор у оных зенгорцов я не слыхал и..., киргиз-кайсаки кочуют ныне близ зенгорских караулов по речке Чар-Гурбане» в количестве сто и более кибиток [11, лл. 41-41 об.].

Курс на развитие мирных отношений с Джунгарией продолжил приемник Абулхаира Нуралы, выбранный ханом в 1748 году. Придя к власти Нуралы посчитал необходимым сообщить Цэвану Дорджи о своем новом статусе и «ежели зюнгорской владелец пожелает жить с ними в миру, то и они, Киргис-кайсацкая орда, весьма желает жить спокойем» [12, лл. 340-340 об.].

Как видим, дипломатические отношения между казахами и джунгарами,

несмотря на их многочисленные враждебные этапы, предоставляли определенные механизмы для разрешения конфликтов и установления перемирия.

Таким образом, казахско-джунгарские отношения в XVIII веке отличались непростым сочетанием военных столкновений и дипломатических попыток. Этот период истории Центральной Азии подчеркивает многогранный и динамичный характер взаимодействия между этими двумя народами.

Литература:

1. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 742 с.
2. РГАДА. Ф. 248. Кн. 1183.
3. Избасарова Г. Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. – М.: Институт российской истории РАН. – № 1. – 2017. – С. 103-112.
4. АВПРИ. Ф. 122. 1742 г. Д. 2.
5. АВПРИ. Ф. 122. 1742 г. Д. 4.
6. АВПРИ. Ф. Зюнгорские дела. Оп. 113/1. 1745 г. Д. 1.
7. Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв. Документы и материалы. Книга 1 / Сост. Б.П. Гуревич, В.А. Моисеев. – М.: Наука, 1989. – 375 с.
8. АВПРИ. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 122/1. 1743 г. Д.3.
9. АВПРИ. Ф. 122. 1745 г. Д. 3.
10. Хафизова К. Казахская стратегия Цинской империи: научное издание. – Алматы: Таймас, 2007. – 101 с.
11. ГАОО. Ф. Военно-походная канцелярия Главного командира Сибирского корпуса. Оп. 1. 1745 г. Д. 1.
12. АВПРИ. Ф. 122. 1748 г. Д. 4.

ҒТАХР: 03.20

О.У. Беркінбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қаласы, berkinbayev.o@gmail.com

Д.А. Черниенко

Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы, Қазақстан, Астана қаласы, denis_chernienko@mail.ru

ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ 1740-1750 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ РӨЛІ

Орта ғасырлардың соңғы кезі мен қазіргі заманның басында Орталық Азиядағы Халықаралық қатынастар жүйесінде аймақтың көптеген халықтарының тарихи тағдырына әсер еткен қуатты көшпелі мемлекет – Жоңғар хандығы маңызды рөл атқарды [1, б.22]. Жоңғар қаупі бір ғасырдан астам уақыт бойы, XVII ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың ортасына дейін қазақ қоғамының өмірінде маңызды әскери-саяси фактор болды. XVIII ғасырдың бірінші

жартысында Орта жүздің жері «екі оттың ортасында» қалды – бір жағынан жоңғарлар мезгіл-мезгіл ауыр соққылар жасап отырса, екінші жағынан Ресей империясы екі көшпелі халықтың ұзаққа созылған күресін пайдаланып, Ертістің оң жағалауындағы қазақ жеріне біртіндеп еніп, әскери бекіністер жүйесін сала бастады. Бұл жағдай Ресеймен мүмкін әскери одақ құруды жоңғарлардың тоқтаусыз шабуылдарынан қорғану жолы ретінде қараған кейбір қазақтарға да тиімді көрінді.

1723-1729 жылдардағы соғыстар қазақ халқы үшін аса ауыр зардаптарымен есте қалды. Қазақтар бұл соғыстарда жеңіске жеткенімен, орасан зор адам шығынына және материалдық зиянға ұшырады. Араға 10 жыл салып, жаңа соғыс басталды. 1739 жылы Цин империясымен бейбіт келісімге қол қойған жоңғарлар бар күш-жігерін қайтадан батысқа бағыттады. 1741-1742 жылдардағы әскери жорықтардан кейін Орта жүздің ірі билеушілері Жоңғар хандығына тәуелділіктерін мойындады. Кейбір даңқты батырлар, мысалы, Абылай сұлтан тұтқынға алынды. Бұл ретте Ресейден күткен көмек ақталмады – оның әскерлері шекара бойында дайындыққа келтірілгенімен, жоңғарлардан әскерлерін империя шекарасынан алыстатуды талап етуден әрі аспады. 1742 жылы Қалдан-Серенге жіберілген майор К. Миллер басқаратын Ресей елшілігі жоңғарларға тек ауызша қоқан-лоққылар жасаумен шектелді.

Соғыстан кейінгі саяси дағдарыс пен сыртқы қауіптің сейілмеуі жағдайында қазақ элитасы таңдау алдында тұрды – қай жақты қолдау керек? 1741 жылдың жазында Орта жүз ханының ордасында өткен кеңесте жоңғарлармен уақытша бітімге келу туралы шешім қабылданды. Өз тарапынан Қалдан-Серен бейбіт келісімнің шарты ретінде өзіне ықпалды қазақ билеушілерін олардың отбасыларымен және малдарымен бірге жіберуді талап етті. 1741 жылдың күзіне қарай өткен кезекті хан кеңесінде жоңғар билеушісінің талаптары талқыланып, көпшілік сұлтандар мен билер Ресеймен қарым-қатынасты сақтап, оны нығайтуға дауыс берді [2, 121-122, 125-б.]. Дегенмен, Орта жүздің кейбір ықпалды феодалдары Қалдан-Сереннің талаптарын орындауға келісіп, өздерінің балаларын және туыстарын жоңғар қонтайшысына аманат ретінде жіберуге дайын болды [3, 148-б.; 4, 270-б.]. Туысқандық аманаттарды беру екі тарап арасындағы сюзеренитет-вассалитет қатынастарының шарттарын сақтау кепілдігі болып табылды. Алайда, қазақтардың вассалдық-данниктік жағдайы туралы қорытынды жасауға негіз жеткіліксіз. Шынында да, дереккөздерде бір тараптың алым алу, ал екінші тараптың алым төлеу ниеті туралы сөз болғанымен, нақты дәлелдер табылмаған. В.А. Моисеевтің пікірінше, аманаттарды жіберу де вассалдықтың белгісі болмаған. Хандар мен сұлтандар бұл талапқа жаңа әскери шабуылдардан қорқып немесе белгілі бір жеңілдіктер күтіп, саналы түрде келіскен [5, 191-б.].

Ресей билігі Арқадағы тыңшыларынан Орта жүз билеушілері, Әбілмәмбет хан, Барақ сұлтан және басқалары жоңғарларға бағынып, салық төлеуге ниеттенгені туралы ақпарат алды. Ресей империясы қазақ-жоңғар саяси-дипломатиялық байланыстарының күшеюінен қатты қауіптенгені анық. В.А. Моисеевтің пікірінше, Қазақ хандығының Жоңғариямен бірігуі және Ресей мен Сібір шекараларына жақын жерде қуатты көшпелі мемлекеттің пайда болу мүмкіндігі Ресейге үлкен алаңдаушылық тудырды. Сондықтан барлық

дипломатиялық әрекеттердің басты мақсаты – қазақ пен жоңғардың жақындасуына жол бермеу болды [2, 161-б.]. Мұндай оқиғалардың алдын алу үшін 1742 жылдың 20 мамырында Қазақ халқын қорғау және жоңғарлар шабуылы кезінде бекіністерді қорғау шаралары туралы Сыртқы істер коллегиясының жарлығы бойынша: «...мұнда үлкен сақтық қажет және мұндай жағымсыз салдардың алдын алу үшін тиісті шараларды алдын ала қабылдау керек, сонда оның мәртебелі мүдделері еш зиянсыз қорғала алады. Яғни, сол билеушімен байланыс орнатып, хандар мен сұлтандардың қарамағындағы адамдарды мүмкіндігінше қорғау керек, ал бекіністер мен шекара бойында сол билеушіден үлкен қауіп күтуге болады, сондай-ақ тұрақты әскерді, әсіресе, драгунын көбейту қажет» деп бұйырылды [4, 199-б.].

1742 жылдың жазында Әбілхайыр хан өзінің ордасымен бірге Орынбор комиссиясының басшысы И.И. Неплюевпен кездесуге Орск бекінісіне келгенде, Неплюев бастапқыда оны, сондай-ақ Әбілмәмбет ханды, Барақ сұлтанды және басқа да қазақ билеушілерін Орск пен Орынбор төңірегінде аманат ретінде ұстап, «қазақ халқын бағындыру және қорқынышта ұстау», сондай-ақ оларды «жоңғарларға бағынудан» алыстату мақсатында тұтқындамақ болған. Алайда, Петербургтегі жоғары билік қазақтардың алысқа көшіп кетуінен және бақылаудан айырылып қалудан қауіптеніп, бұл жоспарды өзгертті. 1742 жылдың 8 тамызындағы Сыртқы істер коллегиясының жарлығында губернаторға Әбілмәмбет ханды және басқаларды ұстамауды және оларды «өздерінің пайдасы мен қауіпсіздігін түсіндіріп», «жоңғарлардың қауіп-қатерінен сақтану үшін ордаларымен жоңғар қоныстарынан алысқа көшіп, Орынборға және қарақалпақ қоныстарына жақын орналасуды, жоңғарларға шабуыл жасамауды» ұсыну қажеттігі айтылды [6, 140-б.]. Әбілмәмбет хан да бастапқыда Орскіге келмек болғанымен, «арадағы шиеленіс пен келіспеушіліктер» салдарынан жолда кері қайтты, себебі Әбілхайырдан оны сол жерде ұстамақшы болғанын естіген. Бұл жағдайдан кейін хан жоңғарлармен қарым-қатынасын нығайтуға шешім қабылдаған болуы мүмкін.

1742 жылдың 18 қарашасында Сыртқы істер коллегиясының Әбілмәмбет ханның жоңғарларға бағыныштылықты қабылдау ниетіне қатысты шаралар туралы есеп беруінде И.И. Неплюев бұрын, қыркүйек айында, Әбілмәмбет ханға аудармашы Уразин мен вахмистр Лихачевті жібергенін хабарлады. Бұл елшілердің мақсаты – Әбілмәмбет ханды жоңғар билеушісі Қалдан-Серенге бас июден бас тартуға және өзінің ұлын аманат ретінде жібермеуге көндіру болған. 13 қарашада елшілер оралып, ханның ұлын жоңғар билеушісіне жібермеуін барынша түсіндіріп, «бұл әрекет оның мәртебелінің келісіміне қайшы келіп, оның ашуын тудыратынын» айтып, көндіруге тырысқанын хабарлады. Алайда, Әбілмәмбет хан бұл ұсыныстарды елемей, жоңғар елшілерімен және кейбір қазақ билерімен, әсіресе Нияз батыр, Дәулетбай және Шамрат сияқты тұлғалармен жасырын кеңестер өткізіп, ақырында ұлы Әбілпейізді және Нияз батырды аманат ретінде жоңғарларға жіберген [4, 269-270-б.]. Нияз батыр ханның сенімді серігі болғандықтан, ханның бұл шешімге келуіне оның ықпалы зор болғаны көрінеді. 1740 жылы Орынборда генерал-лейтенант Урусовтың кезінде Нияз батыр мен хан бірге ант берген болатын.

Бұл оқиғадан көрініп тұрғандай, Ресей билігі Әбілпейіздің аманат ретінде жіберілуіне жол бермеуге айтарлықтай күш жұмсағанымен, Әбілмәмбет ханды бұл шешімінен бас тартқыза алмады.

Бұрынғы соғыстарда жоғалтқан көшпелі жерлеріне бақылауды қайтару мақсатында іс жүзінде пайда көріп, жоңғарлармен бейбіт және келісімде өмір сүруді қалаған қазақ билеушілері саяси ымыраға келуге дайын болды және татуласу белгісі ретінде өздерінің балаларын-сұлтандарын жиі қонтайшыға аманат ретінде жіберетін. Осылайша, 1742 жылы Әбілмәмбет хан, Барақ және Абылай сұлтандар жоңғарларға бағыныштылықты қабылдауға бейім болды. Жоңғария билеушісі Қалдан-Серен қазақтардың тәуелділігін ресми түрде мойындату үшін олардан алым-салық төлеуді және беделді отбасылардың балаларын аманат ретінде жіберуді талап етіп, егер бұл талап орындалмаса, соғысты жалғастырумен қорқытты.

1742 жылдың күзінде Әбілмәмбет хан ақ үйлі аманат ретінде ұлы Әбілпейізді Жоңғарияға жіберуге мәжбүр болды. Іле мен Қаратал өзендерінің аралығындағы ургаға, яғни, жоңғар қонтайшысының ордасына бірнеше ондаған адамнан тұратын делегация, оның ішінде белгілі билер мен батырлардың ұлдары, қызметшілер мен көмекшілер бар делегация келді [7, 164-б.]. Әбілпейізді оның тәрбиешісі, Әбілмәмбет ханның Түркістандағы тәртібін қамтамасыз еткен XVIII ғасырдың көрнекті мемлекет қайраткері Нияз аталық (ханның кеңесшісі) ертіп жүргені де ерекше мәнге ие болды [8]. Нияздың хан мұрагерінің қауіпсіздігіне кепілдік беретін делегацияны сүйемелдеп жүруі оның мәртебесінің аса жоғары екенін айғақтайды.

Әбілпейіздің аманат ретінде жіберілуі Орта жүздің үлкен бөлігін әскери жаулап алғаннан кейін Қалдан-Сереннің тек салық қана емес, сонымен қатар қазақтың ең атақты отбасыларынан аманаттар талап етуімен түсіндіріледі [4, 215-б.; 9, 44-б.]. Осы талаптарға Әбілмәмбет ханның беделді ұлдарының бірі толығымен сәйкес келді. Өз кезегінде, 1743 жылдың 22 қыркүйегінде Орынбор комиссиясының кеңесіне Әбілмәмбет хан мен Барақ сұлтанның Қалдан-Сереннің қарым-қатынастарын анықтау үшін Орта жүзге жіберілген башқұрт Тюкан Балтасевтың мәліметтеріне сәйкес, Абылай сұлтанды тұтқыннан босатудан бұрын, жоңғар билеушісі Әбілпейізді одан да беделді аманаттың ұлына ауыстыруды талап еткен. Бір жарым жылдан кейін Әбілпейіздің орнына Барақ сұлтанның ұлы Шығай жіберілген [10, 104-б.]. Осылайша, қонтайшы екі қазақ билеушісі – Әбілмәмбет пен Барақтың жоңғарларға тәуелділігін мойындауын қамтамасыз етуді көздеді [11, 120-121-б.].

Қалдан-Сереннің билігі кезінде және жоңғар билеушілерінің арасында Ресей мен Қытайдың экспансиясына бірлесіп қарсы тұру үшін қазақтармен одақ құруды жақтаушылар көп болды. Шынында да, 1740 жылдардың ортасынан бастап Жоңғарияның Орта және Кіші жүздермен қарым-қатынастары біртіндеп нығая түсті: қазақ және жоңғар билеушілері арасында туыстық неке байланыстары орнатылды, тұтқындар алмастырылды, сауда дамып, дипломатиялық байланыстар орнады [3, 1482-б.].

Алайда, 1745 жылы Қалдан-Серен қайтыс болғаннан кейін жағдай айтарлықтай өзгерді. Ең алдымен, Жоңғарияның өз ішінде оның мұрагерлері

арасында тақ үшін күрес басталды. Абылайдың басшылығымен қазақ сұлтандары мен батырлары жоңғар билеушілері арасындағы ішкі тартыстарға белсене қатысып, бұл оларға қарсыластарын әлсіретіп, оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтардың біраз бөлігін қайтарып алу мүмкіндігін берді.

Қазақтар әртүрлі қонтайшы тақ мұрагерлерін кезек-кезек қолдау арқылы жоңғарлардан елеулі аумақтық жеңілдіктерге қол жеткізді. Сонымен қатар, Қытай билеушілері Жоңғариядағы жағдайды мұқият бақылап, бұл елді басып алуға дайындалып жатты. 1755 жылы Цин императоры Жоңғарияға үлкен әскерін енгізіп, ұзаққа созылған қытай-жоңғар соғыстары басталды.

Жоңғар тұтқынынан оралғаннан кейін 10 жылдан астам уақыт өткеннен кейін, 1750 жылдардың ортасында Әбілпейіз шығыстағы Наймандаодың билеушісі ретінде тарихи аренаға қайта шығып, жоңғарлармен соңғы қақтығыстардың белсенді қатысушысы болып, осы жағдайды пайдалана отырып Қытаймен әскери-дипломатиялық байланыстарды нығайтады [12, 70-б.]. Әбілпейіз, қазақ-жоңғар қатынастарының ішкі ерекшеліктерін жақсы білетін адам ретінде, жоңғарларды толықтай жеңудің және босатылған жерлерге қазақтарды қоныстандыруды жақтады. Бұл мақсатта ол Абылаймен бірге Жоңғарияның негізгі жеңімпазы ретінде өзін көрген Қытаймен тығыз сауда және дипломатиялық байланысқа түсті [12, 71-б.].

Саяси пайда тұрғысынан ең көрнекті мысалдардың бірі – 1755-1758 жылдары Орталық Азия халықтарының маньчжурларға қарсы азаттық қозғалысының жетекшісі және Жоңғар хандығының соңғы билеушісі Әмірсана оқиғасы болды. Алғашқы кезеңде (1750–1751 жылдары) Қалдан-Сереннің мұрагерлігі үшін ішкі саяси күрес кезінде Әмірсана таққа үміткерлердің бірі Дабачи (Даваци) жағына шығады, бірақ жеңіліске ұшырап, Абылай сұлтанның Орта жүздегі иеліктеріне бас сауғалайды. Стратегиялық тұрғыдан Абылай жоңғарлардың ішкі тартысын және олардың мемлекетін әлсіретуді өз пайдасына қолдануды ойлайды. Кейін Әмірсана таққа отырғызылған Давачимен қайта жанжалдасып, тағы да жеңіліс табады да, 1754 жылы маньчжурлар жағына өтіп, енді Цин империясының әскери күшінің көмегімен билік үшін күресті жалғастыруды көздейді.

1755 жылдың жазында бірнеше жоңғар-қытай шайқастарынан кейін Цин империясы Жоңғарияны өз құрамына қосылғанын жариялады. Алайда, Әмірсана барынша тәуелсіз әрекет жасап, Цин империясының көмегімен бүкіл ойрат ханы болуды жоспарлады. 1755 жылдың күзінде Әмірсана өзінің сенімді жасақтарымен бірге шекарадағы маньчжур әскерлеріне шабуыл жасап, алтайлықтар мен енисей қырғыздарынан құралған одақтастарымен бірге Моңғолияда маньчжурларға қарсы азаттық қозғалысын бастады. Жауап ретінде, 1756-1757 жылдары Цин империясы жоңғар жерлеріне, соның ішінде Тарбағатай таулары мен Іле өзені аңғарына, тағы бір әскери басқыншылық жасады. Ақырында жеңіліске ұшыраған, бұрынғыдай қуатынан айырыған Әмірсана түрлі жерлерде, соның ішінде досы Абылайдың иелігінде жасырынуға мәжбүр болды, кейін Ресей империясына, Сібірге қашып, 1757 жылдың қыркүйегінде Тобылда шешек ауруынан қайтыс болды.

Әмірсананың Ресейге қашуын Абылай мен Әбілпейіз Қытаймен татуласу

үшін тиімді пайдаланды. 1757 жылдың маусымында жоңғар көтерілісін қатігездікпен басып-жаншығаннан кейін, қытай әскері қазақ қоныстарына қарай жақындаған кезде, Әмірсана қазақ жерлерінен қашып кеткен еді. Абылай, Цин әскерінің Орта жүздің көшпелі жерлеріне жақындағанын естіп, әскери әрекеттерді тоқтатып, дипломатиялық айла-шарғыларды қолданып, бейбіт келісімге келуді шешті. Осы мақсатта 1757 жылдың шілдесінде Әбілпейізді Қытай қолбасшылары Чжао Хуэй мен Фу Дэнің ордасына жіберіп, сыйлық ретінде сәйгүліктерді тарту етіп, қақтығыстардың кездейсоқтықтан болғанын, Абылайдың Әмірсананы ұстап бермек ниеті болғанын, бірақ ол қашып үлгергенін хабарлады [13, 56-б.].

1757 жылдың 28 шілдесінде Шундэннің қолбасшылығындағы жасақ Әбілпейіз сұлтанмен кездеседі, және ол Цин қолбасшылығының Әмірсананы ұстау туралы талабынан хабардар екенін растайды [14, 25-б.]. 1757 жылдың 10 қыркүйегінде Чжао Хойдың Әмірсанаға қатысты қазақтармен кездесу және келіссөздер туралы Семей бекінісінің комендантымен сөйлескені жайлы баяндамасында, сол жылдың шілдесінде Әбілпейіздің Қытайға бағынышты «ван» атағын алғанын және Әмірсананы ұстау туралы талап алғанын айтқаны жазылған [15, 117-б.].

1757 жылдың 15 қыркүйегінде Чжао Хойдың Әмірсананың Абылайдан қашуы туралы баяндамасында былай деп жазылған: «Қазақтар Әмірсананың түнде қорқақ қоян секілді қашып, қару-жарағы мен ер-тұрманын тастап кеткенін айтты. Оны Әбілпейіздің адамдары міндетті түрде ұстауы керек еді. Егер қазақтар шынымен ұрлықшыны ұстап, оны тапсыратын болса, бұл керемет болар еді. Алайда, олардың иелігіндегі адамдардың көңіл-күйі бірдей емес екені белгілі. Сонымен қатар, Абылайдың Әмірсанамен ант арқылы байланысы бар екені де мәлім, сондықтан оны ұстап бере ме, жоқ па, айту қиын» [15, 120-б.].

Сонымен қатар, Әбілпейіз өз бетінше әрекет етті – Абылайдың одақтасы болғанымен, оның Әмірсанамен одағын қолдамады. Өйткені ол ойраттарды Жетісудан ығыстыруға мүдделі еді. 1757-1758 жылдардағы әскери жорықтар кезінде Әбілпейіздің жасақтары ойраттарға шабуыл жасап, мал мен мүліктерін тартып алды [16, 39-б.]. Алайда, белгілі болғандай, формалды бағыныштылыққа және Пекиннен келген қатаң бұйрықтарға қарамастан Әмірсана Орта жүздің билеушілері тарапынан ұсталған да, берілген де жоқ, өйткені ол қазақтардың Циндермен дипломатиялық айла-амалдарында пайдалы болды.

1757-1758 жылдардан бастап, Жоңғар мемлекеті құлап, Қытаймен татуласқаннан кейін, бұрын өз туған жерінен оңтүстік Қазақстанға, Сырдарияның жағасына дейін көшіп кетуге мәжбүр болған қазақ руларының қайтып оралуына жағдай жасалды. Бұл тарихи кезең Цин Қытайының айтарлықтай қарсылығына қарамастан Ертістің жоғарғы ағысына, Сауыр, Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань тауларының етектеріне қарай қазақтардың шығыс бағытында көшіп-қону аймағын кеңейтуге мүмкіндік берді. Халық аңыздарына сәйкес, 1757 жылдан кейін меркіт руы Маңырақ пен Кішкенетау тауларының аңғарларына қоныстанды, жантекейлер Кендірлік пен Ақсиыр өзендерінің маңына, жастабандар Алабай-Бөкен және Сартөкай аймақтарына орналасты. Көршілес найман рулары көшіп жүрді, ал Сауырдың шығыс бөлігінде уранхайлар

орналасты. Келіссөздер нәтижесінде қазақтар Сауыр тауларынан бастап (мұнда саурлық керейлер қалыптасты) Ертіс бойымен Үленгірге дейін, батысында Сартөкей (қазіргі Зимунай немесе Жеменей) өзеніне дейін, Бөркеу мен Шашаққа дейін жаңа жерлер алды. Қоныс аударуға абақ-керейлердің жантекей, жәдік, меркіт, жастабан, сарбас, ителі, ботақара рулары және наймандардың қаратай, жарбол рулары қатысты [17].

Дегенмен, жаңа геосаяси жағдайларда қазақтар тағы бір үлкен қауіппен бетпе-бет келді. Бұрын жоңғарлармен ұзаққа созылған, жүз жылға жуық күрес негізінен тиімді жайылымдарды қайтару мақсатында жүргізілсе, енді бұл жерлерге жеңімпаз ретінде Цин империясы да өз құқығын талап ете бастады. Олар шығыстағы қазақтың ұлыстарына әскери-дипломатиялық қысымды күшейтті. 1760 жылы Жоңғарияны жаулап алғаннан кейін, Циндер басып алынған жерлерде өз билігін нығайту мақсатында Синьцзян («Жаңа желі») империялық наместничествосын құрды. Мұнда қалған жоңғарлардың бір бөлігі Қытайдың бодандығын мойындап, ал олардың бір бөлігі Орта бен Ұлы жүздің жерлеріне қоныстанды.

Осылайша, Әбілпейіз сұлтан қазақ-жоңғар соғыстарының соңғы кезеңіндегі маңызды рөл атқарды. Біріншіден, оның найман руларының көшпелі жерлері жоңғарлармен шектесіп, жаугер көрші алғашқы соққыларды алды. Екіншіден, Әбілпейіз жай сұлтан емес, Қазақ хандығының үлкен ханы Әбілмәмбеттің ұлы (өгей ұлы) болып, тек өз қарамағындағы халықтың ғана емес, бүкіл Орта жүздің мүддесін көздейтін сыртқы саясатты жүргізді. Мұндай жағдай әсіресе маңызды болды, өйткені XVIII ғасырдың бірінші жартысы қазақтар мен жоңғарлар арасындағы үздіксіз соғыстармен ерекшеленді. Жаулап алушыларға қарсы күреске бүкіл қазақ халқы біртұтас болып көтерілді. Ұзаққа созылған соғыста жүздерге, ру-тайпаларға және тапқа бөліну екінші орынға ысырылды. Біріккен ірі жасақтардың басында Әбілмәмбет, Барақ, Самеке, Әбілқайыр, Абылай, Сұлтанмәмбет және Шыңғысханның басқа да ұрпақтары тұрды. Дәл осы тарихи жағдайда (1740-1750 жж.) Әбілпейіз сұлтанның әскери-дипломатиялық таланты көрініп, оның беделі айтарлықтай күшейді. Ол кейінірек Қазақ хандығының шығыс бөлігіндегі ең ықпалды билеушілердің бірі ретінде танылды.

Әдебиеттер:

1. Моисеев В.А. Джунгаро-казахские отношения в XVII–XVIII веках и политика России // Вестник Евразии. – 2000. – № 2. – С. 22-43.
2. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи в XVII–XVIII вв. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
3. Нурбай К.Ж., Жуман Г.А. Средний жуз в период XVIII – начала XIX веков: политический аспект проблемы // Былые годы. – 2019. – № 54 (4). – С. 1479-1489.
4. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов) / Сост.: Ф.Н. Киреев и др.; под ред.: В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреева, Т.Ж. Шоинбаева. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – 743 с.
5. Моисеев В.А. К вопросу об ойрато-казахских отношениях в 30-40-х гг. XVIII в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1983. – С. 177-191.

6. Извлечения из составленного в Коллегии иностранных дел обзора «О киргиз-кайсаках», касающегося взаимоотношений России с казахами в 1730-1755 гг. и общественного строя казахов. ЦГАДА, ф. «Киргиз-кайсацкие дела» / Из истории Казахстана XVIII в. // Красный архив. – 1938. – № 2 (87). – С. 129-173.
7. Артыкбаев Ж. Абылай хан. – Нур-Султан: Фолиант, 2019. – 400 с.
8. Артыкбаев Ж. Аталычество в истории казахского государства (12.07.2023) // ИА «Adyrna.kz». Режим доступа: <https://adyrna.kz/ru/post/163041> (дата обращения: 12.09.24)
9. Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – 86 с.
10. Избасарова Г. Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. – 2017. – № 1. – С. 103-112.
11. Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории) / Сборник статей. Отв. ред. докт. ист. наук Б.С. Сулейменов. – Алма-Ата: Наука, 1969. – С. 5-145.
12. Арман Қият. Әбілмәмбет хан әулеті. Төрелер шежіресі: көп томдық. Т. 3. – Алматы: Ел шежіре, 2015. – 383 б.
13. Самойлов Н.А. Внешняя политика Китая при императоре Цяньлуэне // Клио. – 2020. – № 12 (168). – С. 48-64.
14. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – Новосибирск: Наука, 1983. – 128 с.
15. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. / Составители Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. / Второе издание (исправлено и дополнено). Отв. ред. Хафизова К.Ш. – Нур-Султан: [Б.и.], 2020. – 344 с.
16. Хафизова К.Ш. Казахская стратегия Цинской империи. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2007. – 104 с.
17. Смагулова А. XVIII-XIX вв. в рукописях казахов Китая (2013) // Academia.edu. Режим доступа: https://www.academia.edu/7077005/XVIII_XIX_вв_в_рукоисях_казахов_китая (дата обращения: 15.09.24)

СЕКЦИЯЛАРДЫҢ ЖҰМЫСЫ

РАБОТА СЕКЦИЙ

ҒТАХР: 03.20

Қ.Қ. Байсарина, т.ғ.д.,

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан, Семей қ. bkksemey@mail.ru

Г.А. Абенова, т.ғ.к.,

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
Қазақстан, Семей қ. ab.gulnur@mail.ru

Қ.А. Нұрғазы, докторант,

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
Қазақстан, Семей қ. history.kazakhstan@yandex.ru

ТАРБАҒАТАЙ ӨҢІРІНІҢ ЖОҢҒАР ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ ШАЙҚАСТАРЫ

Қазақ еліне жасалған жоңғар шапқыншылығы қазақ тарихында өте қасіретті кезеңнің бірі. XVIII ғасырда Қазақ хандығының жеріне жоңғар шапқыншылығы қазақ халқының тарихындағы ең қорқынышты беттердің біріне айналды. Бұл елеулі әлеуметтік-экономикалық және демографиялық шығындарға әкелген ұзақ және қанды соғыстар кезеңі болды. Жоңғар шапқыншылығы XVII ғасырдың аяғында басталып, бірнеше ондаған жылдарға созылды. Ол жоңғар жасақтары қазақ жеріне терең жорықтар жасап, елді мекендерді тонап, мал ұрлап, адамдарды тұтқынға алған бірқатар әскери жорықтармен сипатталды.

Қазақ рулары басқыншыларға табанды қарсылық көрсетті. Алайда, шапқыншылық басталған кезеңінде біртұтас басшылықтың жоқтығынан және үздіксіз азаматтық қақтығыстардың салдарынан олар тиімді қорғаныс ұйымдастыра алмады. Жоңғарлар Қазақстанның едәуір аумақтарын, әсіресе оңтүстік және шығыс аймақтарды басып ала алды. Қазақ хандығының сыртқы саясатындағы қиындықтарға қарамастан, қазақ халқы ғажайып төзімділік пен батылдықты танытты. Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр сияқты көптеген батырлар жоңғар басқыншыларына қарсы күресті басқарды. Олардың ерліктері аңызға айналып, қазақтың кейінгі ұрпақтарын шабыттандырды. XVIII ғасырдың ортасына қарай қазақ рулары мен өлкедегі басқа халықтардың бірлескен күш-жігерінің арқасында жоңғар қаупі жойылды. Алайда, шапқыншылықтың зардаптары көпке дейін сезілді. Қазақ хандығы айтарлықтай әлсіреп, оны қалпына келтіру бірнеше ондаған жылдарға созылды.

Жоңғарлардың басқыншылық соғысы ел тарихындағы қиында ауыр кезеңдердің бірі болып саналады. Бұл қасіретті кезең қазақтың ұлттық болмысын қалыптастырып, рухын шындап, тәуелсіздікке деген құштарлығын күшейтті. Жоңғар басқыншыларына қарсы күрес қазақ халқының топтасуы мен

мемлекеттілігінің қалыптасуының маңызды кезеңі болды.

Қазақ халқының азаттық күресінде елін, жерін қорғаған ерлікті, қайсарлықты, туған жерге деген адалдықты танытатын аты аңызға айналған батырлардың алатын орны ерекше. Батырлардың ішінде Дәулетбай, Қабанбай, Боранбай сынды көрнекті тұлғалар бар. Олардың есімдері қазақ жерінің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін кескілескен күрес дәуірімен тығыз байланысты. «А.П. Чулошниковтың айтуынша солтүстіктен жоңғар тарапынан қазақтарға төнген қауіп туралы жазғанына қатысты жаудың елімізге солтүстіктен емес, шығыстан шапқанын және бұл оқиға бір ғасырдан кейін ғана, яғни 1723 ж. орын алғанын алға тартқан» [1]. Жоңғар шапқыншылығы кезеңнің Шығыс Қазақстан өңіріндегі шайқастар маңызды болғандығын дәлелдейді.

Еліміздің Тарбағатай өңіріндегі екі ірі шайқас тарихта өз орнын алады. 1735 жылы Чаған шайқасы мен Тарбағатайдың Шорда өңірі үшін болған қырғынды соғыс, ал 1745 жылы Шорғын шайқасындағы жарқын жеңіс қазақ халқының тарихындағы бетбұрыс жылы болды. Бұл жеңіс жаңаарлық шапқыншылыққа тосқауыл болып, әсіресе шығыс аймақтарды қорғап қалды. Зайсан ойпатында стратегиялық тұрғыдан орналасқан Шорғын алқабы шешуші атты әскер шайқасы үшін қолайлы алаң ұсынды. Айналасы биік тау жоталарымен қоршалған алқап тарихи тұрғыдан су тасқынына бейім болды, бұл оны көшпелілер үшін қиын жағдайға айналдырды. Дәл осы қолайсыз жағдайларды жоңғарлар 1745 жылдың көктемінде қазақ ауылдарына жасаған опасыз шабуылдарында пайдаланып келген болатын.

Жоңғар басқыншылығына жауап бере отырып, қазақ рулары құрылтай шақырып, қарсы стратегияны ойластырды. Абылай ханның жетекшілігімен және Қабанбай, Бөгенбай, Орақбай, Жаман, Шөрек, Қосыбай сынды атақты қолбасшылардың жетекшілігімен жоңғарлармен бетпе-бет қарсы тұру жоспары жасалды. Қаракерей руынан шыққан көрнекті жауынгер Қабанбай әскери стратегияны әзірлеу мен жүзеге асыруда шешуші рөл атқарды. Оның батылдығы, стратегиялық ой-өрісі және жеке харизмасы қазақ күштерін біріктірді. Жоңғар қол астынан ұлан-ғайыр жерлерді азат ету үшін көптеген жорықтар жүргізген Қабанбайдың әскери ерліктері Шорғын алқабынан да асып түсті. 80 күнге созылған Шорғын шайқасы қазақтардың шешуші жеңісімен аяқталды. Қабанбайдың ерекше жауынгерлік шеберлігі мен тактикалық ептілігі өз әскерін жеңіске жетелеген кезде жан-жақты көрінді. Оның Долан қара, Шағанон сияқты атақты жоңғар жауынгерлерімен жеке жекпе-жектері оның аты аңызға айналған батыр ретіндегі беделін одан әрі нығайта түсті.

Шорғындағы жеңіс қазақтар үшін Тарбағатай жотасы мен аймағын қамтамасыз етіп, жоңғарлар күштеп басып алған өмірлік маңызды жайылымдық жерлерге қолжетімділігін қалпына келтірді. Оның үстіне шайқастың нәтижесі қазақтардың позициясын нығайтып, жоңғар шапқыншылығын одан әрі тоқтатты. Жалпы жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі соғыстардың және қақтығыстардың санын нақты айту өте қиын. Мысалы И.Я. Златкиннің зерттеулерінде: «Жоңғар хандығының Қазақ хандығымен болған соғыстардың санын есептеу өте қиын» [2] – екендігін атап өтеді. Дегенменде XVIII-ғасырдың басындағы Тарбағатай шайқасындағы шорғы шайқасын атап өтпеуге болмайды. Шорғын шайқасы – қазақ

халқының қайсарлығының, қайсарлығының, қиыншылыққа қарсы күресте қайсарлығының айғағы. Бұл олардың тәуелсіздігін қамтамасыз етіп, гүлденген болашақтың негізін қалаған тарихындағы шешуші сәт болды.

XVIII ғасырдағы қазақ тарихының көрнекті тұлғасы Қабанбай Қожақұлұлы ерекше ерлігімен ғана емес, стратегиялық қырағылығымен, көшбасшылығымен де танылды. Белгілі тарихшы Мәшһүр Жүсіп Қабанбайды теңдессіз қолбасшы, батыр ретінде жоғары бағалап, ықпалы мен ықпалы жағынан аты аңызға айналған Төле биге теңеді. Қабанбай есімі қазақ-жоңғар соғыстарымен, қазақ халқының тағдырын шешкен шиеленіскен тартыс кезеңімен үндес. Қазақ жерін шетелдік басқыншылардан қорғап, жоңғарлар басып алған жерлерді азат еткен көптеген ұрыстарға қатысқан. Оның қайтпас қайсарлығы мен әскери ерлігі жерлестерінің құрметіне бөленді. «Қабанбайдың ауқымды әскери жорықтары мен қазақ даласын азат етуге қосқан зор үлесін Қытай мен Ресейден алынған тарихи деректер дәлелдейді. Ол өмір бойы 103-тен астам шайқасқа қатысып, әр кездесуде жеңіске жеткен. Оның 1718 жылғы Аягөз шайқасына қатысуы, 1724 жылғы Түркістанды қорғау, жоңғарлардың қазақ жерінен қуылуына әкелген шешуші шайқастары оның ең көрнекті еңбегі» [3].

Тарбағатай өңіріндегі шайқастар туралы З. Сәнік пен Б. Садыханның «Қаракерей Қабанбай» атты еңбегінде Қабанбай батырдың жорықтары мен ел-жер тарихы туралы толғаныстары баяндалған. Ел тарихы, жер-су аттары, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, елішілік мәселелер, дау-дамайлар және оларға қатысты батырдың тұлғасы көркем тілмен әдемі сипатталған. Яғни тарихи тұрғыдан ұлт үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекетке барған, немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айрықша орны болған адамға халықтың өзі осындай ұлттық, тұлғалардың орнын атап көрсетеді [4, 76.]. Міне қазақ тарихының әрбір белесінде осындай орасан зор халықтық мәні бар тарихи оқиғаларға араласқан, немесе осы тарихи оқиғаларды басқарған, ұйымдастырушы болған, немесе асқан ерлік көрсеткен азаматтар – халық батырлары атанған.

Қабанбай батыр өзінің әскери жетістіктерімен қатар қазақ елінің саяси келбетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Ол маңызды жиындар мен келіссөздерге қатысып, қазақтың тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталған стратегиялар мен саясаттарды әзірлеуге үлес қосты. Оның дипломатиялық шеберлігі көршілес империялармен қарым-қатынас орнатуға және қазақ халқына қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етті. Ғасырлар өтсе де, Қабанбай батыр қазақ мәдениетінің ардақты тұлғасы болып қала береді. Оның мұрасы көптеген эпостарда, ертегілерде және тарихи оқиғаларда атап өтіледі.

Қазақ елін сыртқы шапқыншылықтан қорғауда Абылай хан мен Қабанбай батырдың орны ерекше. Жоңғар шапқыншылығынан халық есін қайта жиғанша, жау Аякөз, Қоңыр әулие, Ертістің бірқыдыру жерлерін жаулап алады. Осындай сәтте Абылай мен Қабанбай елін қайта жиып, елін қорғауға аттанды. Тарбағатай өңіріндегі Шаған шайқасы, Қоңыр әулие шайқасы сияқты шайқастарда Қабанбай батыр ерекше көзге түсті. Қабанбайдың «Хан Қабанбай» аталуы батырдың осы жолғы қамал бұзған ерлігіне байланысты туылған ірі тарихи оқиға болып саналады [5].

Қабанбай батыр мен Боранбай би – қазақ жерін жоңғар қамытынан азат ету

жолындағы күреске өлшеусіз үлес қосқан қазақ тарихының екі көрнекті тұлғасы. Олардың есімдері ең сұрапыл шайқастардағы жеңістермен мәңгілік байланысты. Қабанбай тек батылдығымен ғана емес, терең стратегиялық ойлауымен де ерекшеленді. Ол қазақ руларының басын біріктіріп, қуатты әскер құра білген тәжірибелі қолбасшы еді. Боранбай би өз кезегінде кемеңгер кеңесші, дипломат болған. Ол сендіру қабілетіне ие болды және ең қиын жағдайларда ымыраға келуді білді. Қабанбай мен Боранбай одағы қазақ халқының көптеген жеңістерінің кілті болды. Олардың бірлескен әрекеттері жоңғар басқыншыларына талқандауға және қазақ жерінің едәуір бөлігін азат етуге мүмкіндік берді.

Би Боранбай Қалқаманұлы: 18 ғасырдағы көрнекті мемлекет қайраткері XVIII ғасырдағы қазақ тарихына сүбелі тұлға болған Би Боранбай Қалқаманұлы өзінің көсемдігімен, мемлекет қайраткерлігімен танылды. Оның сол кездегі саяси және әлеуметтік ландшафтқа қосқан үлесі, әсіресе, Жоңғар хандығымен жалғасып жатқан қақтығыс жағдайында елеулі болды. Ә.Хасеновтің «Ғасырлар көшінде» атты ғылыми мақаласында атап көрсетілгеніндей, би Боранбай 1730-1740 жылдардағы жоңғарларға қарсы соғыстар кезінде көрнекті жас батыр ретінде көрінді. Оның батылдығы мен әскери ерлігі оны қатарластары арасында мойындап, құрметке бөледі.

Би Боранбай өзінің әскери жетістіктерінен бөлек, ерекше саяси қырағылық танытты. «1748 жылы Орта жүздің ханы сайланатын съезде қатысуы оның қазақ қоғамындағы ықпалы мен орнын айғақтайды. Оның губернатор Неплюевке хатқа қол қою үшін таңдалған ең беделді сегіз қазақ көшбасшысының қатарында болуы оның сол кездегі саяси ландшафтты қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді» [6].

Би Боранбайдың қазақ еліне сіңірген еңбегі әскери жеңістерден де асып түсті. Оның көшбасшылық және мемлекеттік қайраткерлігі дәуірдің күрделі саяси-әлеуметтік сын-қатерлерін еңсеруге көмектесіп, қазақтың тәуелсіздігі мен мәдени мұрасының сақталуына үлес қосты. Дәулетбай батыр ержүрек жауынгер ғана емес, жерлестерін ерлік істерге баулуға қабілетті дарынды қолбасшы болған. Оның есімі ерлік пен рухтың беріктігінің символына айналды. Дәулетбай өзінің көрнекті жауынгерлік дарыны мен харизмасының арқасында өз төңірегіне көптеген жақтастарын біріктіріп, қазақтың сыртқы жауларға қарсы тұруын күшейтуде шешуші рөл атқарды. «Дәулетбай туралы оның ғажайып күш-қуаты, ептілігі мен батылдығы туралы әңгімелер күні бүгінге дейін сақталған. Ол білікті шабандоз, қарудың алуан түрін жетік меңгерген, ұрыс тактикасын терең меңгерген. Дәулетбай өзінің жауынгерлік ерлігімен қатар даналығымен, әділдігімен көзге түсті» [7]. Түрлі тап пен ұлт өкілдерімен тіл табыса білген ол қазақ халқының бірлігін нығайтуға үлес қосты.

Тарбағатай өңірін жоңғар басқыншылығынан қорғауда Дәулетбай, Қабанбай, Боранбай сияқты қазақтың батырлары қазақ жасақтарын ұйымдастырып Тарбағатай өңірін қорғап қалды. Олардың есімі ұрпақ жадында ерліктің, қайсарлықтың, туған жерге деген адалдықтың белгісі ретінде мәңгі сақталады. Олардың өмірі мен ерліктерін зерделеу халқымыздың тарихын тереңірек түсінуге, ата-бабаларымызды мақтан етуге мүмкіндік береді.

Қазымбет Құттымбетұлы қазақтардың жоңғар басқыншылығына қарсы

азаттық соғысында көрнекті қайраткер болды. Тәуелсіздік үшін күресте өзінің қаруластары Қабанбай, Би Боранбаймен бірге шешуші рөл атқарды. Тарбағатай өңірі жоңғарлармен ұзаққа созылған соғыстың шарықтау шегіне жетті. Одан кейінгі кескілескен шайқастарда Қазымбет, Көкжал Барақ, Желкідек батырлар ерліктерімен көзге түсті. Олардың ержүректілігі мен әскери ерлігі жоңғар әскерлерін талқандауда үлкен рөл атқарды. «Қазымбеттің қайтпас қайсарлығы 18 ғасырдың екінші жартысында Ақшаұлы түбіндегі шайқаста қайғылы қазаға ұшырады» [8]. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Қазақ халқының басына төнген қауіптен шығара алған ауызбіршілік пен қазақ батырларының еңбегі орасан. Қазақ батырларын есімдерін ұлықтап, шайқастардағы ерліктерін тарих бетінен айқындап көрсету маңызды.

Қазақтардың жоңғарларға қарсы жеңістерінің бірі 1752-1754 жылдар аралығында қазақ әскері шығыс және оңтүстік-шығыс аймақтардағы ұлан-ғайыр аумақтарды азат етіп, жоңғар хандығына қарсы елеулі жеңістерге жетті. Аты аңызға айналған қолбасшы Қабанбай батыр бастаған оңтүстік жасағы Тарбағатай жотасының оңтүстігі мен солтүстігінен жоңғарларды сәтті қуып шықты. Қабанбай жасақтары бұған дейін жоңғарлар басып алған Қаракөл, Нарын, Үржар, Кеңсу, Алакөл және басқа да аймақтарды қоса бірнеше негізгі қалалар мен облыстарды азат етті. Осы кезде Бөгенбай батыр басқарған солтүстік жасағы да жоңғарларға қарсы қиян-кескі ұрыстарға кірісті. Қазақ әскерлері біріккен күш-жігерінің арқасында Басан-базарда, Шорғада, Маңғырда, Зайсанда, Марқакөлде, Күршімде жеңіске жетіп, жоңғарларды атамекенінен алыстатты. Бұл шешуші жеңістер қазақ-жоңғар қақтығысындағы бетбұрысты кезең болды, Жоңғар хандығын айтарлықтай әлсіретіп, қазақ жерінің қайта кеңеюіне жол ашты.

Жоңғар шапқыншылығы Қазақстан тарихында терең із қалдырды. Бұл кезеңді зерделеу қазіргі қазақ қоғамын және оның құндылықтарын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Туған жерінің азаттығы үшін күрескен батырларды еске алу қазақтың жаңа ұрпақтарын жігерлендіріп келеді.

Әдебиеттер:

1. Курманалина Н.Н. Историография борьбы казахского народа против джунгарского нашествия (XVII-XVIII вв.). – Алматы, 2017. – 7 б.
2. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства 1635-1758. – М.: Наука, 1983. – 215 б.
3. Қабанбай батыр. (дерек көзі: <https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12610>).
4. Сәнік З., Садыхан Б. Қаракерей Қабанбай. – Алматы, 1991. – 176 б .
5. Жұмаділов Қ. Дарабоз. – Алматы: Білім, 2007. – 450 б.
6. Қазақ батырларының тағдыры. Боранбай би Қалқаманұлы (дерек көз: <https://e-history.kz/kz/news/show/305>).
7. Хасенов Ә. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны. – Алматы: Ғылым, 1996. – 298 б.
8. Қазақ жасағының туын жықпаған Қазымбет батыр». (дерек көз: https://archive.sarbaz.kz/personality/qazaq-gasaghynyng-tuyn-gyqpaghan-qazymbet-batyr-162731334/?sphrase_id=4267043).

А.Р. Бейсембаева

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Казахстан, г. Алматы

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ МЕЖДОУСОБНОЙ БОРЬБЫ ЗА ВЛАСТЬ В 1750-1755 гг.

Внутриполитическое положение Джунгарского ханства к середине XVIII века характеризовалось все возрастающей нестабильностью. После смерти джунгарского хана Галдан Цэрэна разразилась борьба за ханскую власть: на престол вступил его средний сын Цэван Доржи, которому в 1745 г. исполнилось только 13 лет. В мае 1750 г. в результате заговора Цэван Доржи был свернут джунгарской знатью, новым правителем стал старший сын Галдан Цэрэна – Лама Доржи, торжественно коронованный 12 октября 1750 г. [1, с. 53].

Наряду с Лама Доржи одним из претендентов на престол считался нойон Даваци, прямой потомок основателя Джунгарского ханства Батура хунтайджи. Даваци сын нойона Намджила, внук знаменитого ойратского военачальника Цэрэн Дондоба, двоюродного брата хунтайджи Цэван Рабдана. Его кочевья располагались в Тарбагатае, а численность подвластных родов составляла около 8 тыс. семей [2, с. 424]. Власть и общественная популярность молодого нойона отчасти превосходили политическое влияние хунтайджи Лама Доржи. Слабость позиций Лама Доржи отмечал и Толе би, побывавшего в Джунгарии в составе казахской посольской миссии [3, с. 248]. Вскоре между Даваци и его сторонниками, с одной стороны, и Лама Доржи, с другой, началась открытая борьба.

Даваци с самого начала занял враждебную позицию по отношению к Лама Доржи, считая себя более достойным по происхождению претендентом на джунгарский престол. Борьба между Даваци и Лама Доржи возникла на почве «незаконности» занятия вторым ханского престола, как рожденного от простой по происхождению, из незнатного рода женщины [4, с. 206]. Притязания Даваци поддержал хойтский нойон Амурсана, родившийся от брака дочери Галдан Цэрэна Бадарак с нойоном племени хойт Уйзенем-хошучи, который кочевал по соседству в районе Тарбагатая [4, с. 201].

Непосредственным поводом для открытого конфликта послужило разорение и ссылка по приказу Лама Доржи правителя дербетов нойона Даши Дава, приходившегося Даваци дядей, а Амурсане тестем [4, с. 206]. Когда весть об этом достигла ставки Даваци и кочевьев Амурсаны, они расценили этот шаг как откровенно враждебный, и собрав своих людей, двинулись на север. Осенью 1751 г. в Джунгарии произошло несколько серьезных сражений Лама Доржи с Даваци и Амурсаной, которые потерпев поражение в бассейне Верхнего Иртыша, бежали в казахские степи. Ойратские нойоны Даваци, Амурсана, его брат Банчжур и небольшая группа сопровождавших их воинов нашли политическое убежище в кочевьях кереев, подвластных султану Абылаю, у

старшины Каип батыра [5, с. 132]. Местные казахи встретили их благожелательно и помогали на первых порах продовольствием и одеждой. Местное население отнеслось к ним весьма радушно, помогало на первых порах продовольствием и одеждой. Раскрывая причины этого гостеприимства, эмиссар оренбургской администрации в Среднем жузе М. Арапов отмечал, что казахи «почитая то их ноенов к ним прибежище за авантаж, прочат их со всеми... калмыками на всегдашнеепребывание у себя к размножению и усилству своего народа...» [6, с. 2-13]. По мере ослабления Джунгарского ханства утрачивалось его влияние на положение дел в Казахстане и Средней Азии. Фактически не было контроля над Ташкентом. Летом 1752 года в ставке состоялся съезд батыров и родоправителей Среднего и Старшего жузов, на котором Абылай и большинство батыров выступили в поддержку Даваца и Амурсаны. Казахские владетели были неплохо осведомлены о том, что в Джунгарском ханстве «происходит немалое междоусобие и беспокойство, отчего де оно уже и разделилось все на три партии, а именно: первые откочевали к Китаю, вторые к сибирской стороне к реке Иртышу и на своем месте кочует толко третья, при которой тот новой владелец» [4, с. 210].

В начальный период междоусобной борьбы в Джунгарии казахские владетели, внимательно наблюдая за происходящими событиями, не вмешивались в них. Однако бегство в пределы Среднего жуза трех ойратских князей резко изменило не только политическую ситуацию в Джунгарии, но и направление политики влиятельных казахских феодалов по отношению к Лама Доржи. Характеризуя позицию казахских владетелей в отношении разгоравшихся в Джунгарии междоусобиц, А.И. Левшин свидетельствовал, что «лишь только открылись между зюнгарами распри, казаки тотчас приняли в оных самое деятельное участие. Предложив всем изгнанным князьям зюнгарским и зайсангам убежище у себя, они соединялись с ними для отмщения их обид, нападали на их неприятелей и не упускали ни одного случая под видом пособия несчастным, обезеивать набегам древних врагов своих» [7, с. 82].

Осенью 1752 г. в связи с началом в Джунгарии кровавых распрей за титул хунтайджи и бегством главного противников Лама Доржи – нойона Даваца и поддерживавшего его хойтского нойона Амурсаны в казахские степи началась новая полоса военных столкновений между казахами и ойратами, которая продолжалась до весны 1755 года [8, с. 303]. Вопрос о выдаче ойратских князей в Джунгарию стал главным во взаимоотношениях урги с владетелями Среднего жуза. Покровительственная политика владетелей Среднего жуза, и прежде всего Абылая, рост недовольства в Джунгарии правлением Лама Доржи, бегство к ним некоторых из бывших подвластных изменили планы Даваца и Амурсаны. Они начали убеждать казахских султанов и старшин дать ему отряд воинов для вторжения в Джунгарию. Абылай склонялся к мысли поддержать нойонов, однако ждал решения собрания.

В связи с этим был созван съезд, на котором присутствовали представители Младшего и Среднего казахских жузов. Большая часть участников Совета, а их было около 70 человек, поддержала султана Абылая. Среди них были такие известные лица, так батыр Богенбай, батыр Джапак, султан Ералы и другие. Они

склонялись к тому, что ни в коем случае не следует Даваца, Амурсану и Банчжура выдавать джунгарскому хану [9, с. 13-14]. Определенную роль при этом, возможно, сыграло личное отношение Абылая к Даваца и Амурсане, с которыми он стал знаком находясь в джунгарском плену. Однако главным было стремление наиболее дальновидной части казахских владетелей попытаться возвести на ойратский престол своего ставленника. Важную роль в решении этого вопроса сыграл султан Абылай [10, с. 13-40]. В течение 1752 г. Лама Доржи направил в ставку Абылая три посольства с требованием выдать ему опасных беглецов, но казахский султан, заручившись поддержкой влиятельных представителей родовой знати Среднего и Старшего жузов категорически отказался это сделать.

Убедившись в решительном намерении казахской знати не выдавать их Лама Доржи, Даваца, Амурсана и другие союзники направили к джунгарскому хану своих представителей и потребовали от него возврата отнятого у них имущества, улусных людей и скота. Более того, Даваца приказал своим сторонникам повсюду разглашать, что только он является «природным Зенгорской земли владельцем» [4, с. 212]. Столь вызывающее поведение мятежных нойонов имело следствием ряд новых казней их людей в урге, бегство их подвластных в казахские кочевья. К тому времени к Даваца и Амурсане присоединилось более 150 человек [9, с. 12-13]. Это привело к новой казахско-ойратской войне.

Встретив отказ казахов выдать нойона Даваца, Лама Доржи послал в Средний жуз войска с приказом разорить кочевья уйсунув, уаков и кереев. 9 сентября 1752 г. джунгарские войска численностью 15-20 тыс. человек под командованием Саин Белека, Шакдора, Батура Убаши вторглись в кочевья Среднего жуза. В результате набега в плен были угнаны более 3 тыс. казахов, огромное количество скота и имущества [3, с. 248]. В ответ Абылай придал силам Даваца и Амурсаны отряды абаккереев под командованием Кожабергена и всех джунгарских воинов, находившихся в плену в казахских улусах. Одновременно с этим начал подготовку к крупномасштабной войне, аулы спешно перекочевывали к Тоболу и Обагану, на р. Торгай был назначен сбор казахского ополчения.

Подобная мобилизация ополчения привлекла внимание царского правительства. Получив известие о бегстве Даваца и Амурсаны в Казахскую степь и начале военных действий между джунгарской армией и казахами, они решили вмешаться в эти события и добиться приезда нойонов в Россию. Коллегия иностранных дел стремилась не допустить захвата нойоном Даваца власти в урге, опасаясь, что в этом случае ему нетрудно будет привлечь на свою сторону казахских правителей. С этой целью помощник оренбургского губернатора И.И. Неплюева бригадир А.И. Тевкелев и его коллега П.И. Рычков осенью 1752 г. направили к Абылаю капитана А. Яковлева с заданием добиться выдачи нойонов российским властям [4, с. 217].

В ходе переговоров с российским посланником Абылай проявил дипломатический такт, но при этом под разными предложениями тонко уклонился от обещания выдать Даваца и Амурсану оренбургским властям. Интересы

казахских владетелей Среднего и Младшего жузов столкнулись в это время с притязаниями ойратов в Средней Азии. Как джунгары, так и казахи феодалы стремились к господству над кочевыми и оседлыми народами, проживающими в бассейне р. Сырдарьи. Вторжение джунгарских войск и разорение ими ряда приграничных казахских кочевий привели к тому, что резко изменилось отношение рядового казахского населения к ойратским князьям, и в Среднем жузе появились разногласия. В свое время Абылаю удалось убедить своих соплеменников не выдавать Даваци и Амурсану в Джунгарию тем, что скоро к нойонам из Джунгарии придут войска. Однако этого не произошло. После обращения каракалпаков, проживавших в верховьях р. Сырдарьи, обратились к казахским владетелям за помощью выступить против ойратов, то в эти земли немедленно был отправлен отряд под командой батыра Кабанбая и сына - султана Барака Хаибабы [4, с. 221]. Между тем, уже после отправления Абылаем своего письма А.И. Тевкелеву джунгарские нойоны, откочевавшие в начале ноября 1752 г. подальше от мест расположения ополчения Среднего жуза, совершили во главе отряда ойратских воинов скрытный рейд вглубь Джунгарии и подошли к урге [11, с. 7]. Такой удачный маневр со скрытым передвижением стал возможен в связи с тем, что Лама Доржи оставил без надежной защиты свою ставку бросив значительные силы в казахские ханства, Среднюю Азию и выставив многочисленные караулы на границе с Цинской империей, чем и воспользовались его противники. 12 января 1753 г. они ворвались в ставку хунтайджи и убили Лама Доржи [2, с. 424]. Правителем страны был провозглашен Даваци. С этого момента начался новый этап в истории казахско-ойратских отношений, характеризующийся активным вмешательством казахской степной знати в междоусобную борьбу джунгарских князей. Общей сложностью к осени 1753 г. в Джунгарии действовали казахские отряды численностью до 5 тыс. человек. Основные удары в это время по просьбе Даваци казахские отряды наносили по дербетам, которые выступали против ханствования Даваци. Казахские отряды разгромили к тому времени, территории активного сподвижника Лама Доржи – Сайн Белека [12, с. 4-5]. Судя по некоторым косвенным доказательствам, между Абылаем и Даваци был заключен договор не только о военных действиях, но и о разделе добычи. Об этом свидетельствуют показания ойратов, взятых в плен казахами, что все мужское население разоренных казахскими дружинами дербетских кочевий было отправлено к Даваци, а женщины и дети уведены в казахские улусы. Совместные действия казахов с отрядами Даваци и Амурсаны продолжались зимой 1753-1754 гг.

В начале правления в Джунгарии Даваци хойтский нойон Амурсана активно поддерживал его «находился при нем и по-прежнему были в дружбе» [4, с. 226], но уже в течение 1753 г. взаимоотношения бывших соратников существенно осложнились и к середине следующего года переросли в открытое противостояние. Амурсана, не довольствуясь назначением его правителем ойратов, кочующих на Алтае и Тарбагатае, требовал во владение половину ханства [13, с. 8].

Причиной размолвки союзников так же послужили зайсаны при Давацци, ложно предоставившие сведения, что якобы Амурсана намеревался его убить [4, с. 226]. В связи с этим, предупрежденному о приказе задержать его Амурсане пришлось бежать в свои кочевья.

В 1752-1753 гг. в этой борьбе Абылай поддерживал Давацци и его союзников против Лама Доржи, а с начала 1754 г. после захвата власти ими в урге и дальнейшего разрыва союзнических отношений между Давацци, ставшим джунгарским хунтайджи, и Амурсаной перешел на сторону хойтского нойона. А. И. Левшин подчеркивал: «Умный и предприимчивый султан Абылай не упустил воспользоваться ссорами владельцев зюнгарских и всячески содействовал продолжению их междоусобий, понимая совершенно, сколь необходимо для его собственного спокойствия и для внешней безопасности всех орд казачьих, раздробление и обессиление древних врагов их» [5, с. 46]. В ходе междоусобных войн в кочевом государстве ойратов казахский султан во главе ополчения Среднего жуза совершал военные походы в Джунгарию, посредством чего он смог обеспечивать безопасность казахских кочевий от вторжений юго-восточных соседей и добиваться от ойратских ханов и нойонов определенных территориальных уступок.

Осенью 1753 г. в Джунгарии действовали казахские отряды численностью до 5 тыс. чел [5, с. 48]. О весьма успешном ведении войны Абылай султана в Джунгарии сообщается 30 ноября 1754 года в рапортах капитана А. Панцырева командующему Луцким полком в Ямышевской крепости полковнику К.Е. Дебонгу [14, с. 287-288]. Источники не сообщают причин, побудивших Абылая и других казахских султанов поддержать Амурсану, тем самым поставив Средний жуз на грань войны с Джунгарией.

Амурсана отправил к султану Абылаю своего родного брата Банчжура и зайсана Барчуйха. Послы Амурсаны обратились с просьбой дать тысячу лошадей, 20 тыс. баранов и сколько возможно верблюдов, обещая взамен «учинить плату чем бы не потребовал» [5, с. 51]. Абылай с помощью старшин предоставил Амурсане лошадей, 700 верблюдов, баранов и овец. Амурсана рассчитался с ним бухарскими коврами, оружием, людьми [5, с. 51]. В июле-августе 1754 г., во время преследования войсками Давацци Амурсаны, Абылай совершил новый поход в Джунгарию. Одержанная Абылаем победа не помогла спасти от разгрома Амурсану. Под ударами ойратских и урянхайских отрядов он с небольшим числом своих подвластных бежал в пределы Цинской империи. В августе 1754 г. Амурсана бежал в Цинский Китай и обратился к императору Цяньлуну за помощью [5, с. 52]. Цинский двор решил использовать его и других ойратских перебежчиков в качестве орудия для разгрома Джунгарского ханства.

Сущность тактики Абылая заключалась в том, чтобы поддерживать в Джунгарии постоянные распри, не давать усиливаться ни одному из ойратских ханов или нойонов и обеспечивать безопасность казахских кочевий, добиваться от ойратских владельцев больше уступок. На зиму многие джунгарские нойоны и зайсаны ушли кочевать в верховья Или, опасаясь казахских вторжений.

В начале весны 1755 г. цинская армия вступила на территорию Джунгарии и в конце апреля вошла в район верхнего течения Или. Император Цяньлун воспользовался внутренними распрями джунгар, чтобы урегулировать ситуацию раз и навсегда присоединить к Цинской империи, и 25-тысячный отряд маньчжурских и монгольских войск двинулся в Джунгарию, практически не встретив сопротивления. Формальным предлогом для развязывания новой войны послужило обращение Амурсаны к богдыхану Цяньлуну с просьбой помочь ему завладеть тронем джунгарского хана. Решив использовать Амурсану и других джунгарских князей, бежавших в пределы империи Цин, в качестве орудия для осуществления своих агрессивных планов, маньчжурский император отнюдь не собирался сохранять Джунгарское ханство.

14 мая авангард цинской армии во главе с Амурсаной вступил в долину реки Текес, где встретился с немногочисленными отрядами Даваца. Не приняв боя, Даваца бежал в направлении Кашгара. 8 июля его схватили мусульманские правители г. Куча и передали в руки Амурсаны, который доставил пленника в ставку командующего цинской армией. Через несколько дней Даваца был препровожден в Цинскую империю и там в 1759 г. умер. Одержав легкую победу, и захватив Джунгарское ханство в 1755 году, цинские власти упразднили институт верховного правителя ойратских племен и образовали четыре самостоятельных княжества, главы которых были подчинены непосредственно Пекину. Цяньлун планировал политически перестроить ойратов и разделил их на четыре части в соответствии с их первоначальной племенной принадлежностью, а именно на дербетов, хошутов, хойтов и чоросов (так были переименованы джунгары). Эти племена должны были возглавляться равноправными монгольскими ханами и повторять организацию, сложившуюся во Внешней Монголии. Цинская династия предприняла попытки включить ойратов при сохранении прежнего режима управления Джунгарии в свою административную систему. Через несколько месяцев недавно объединенное ойратское государство снова было обеспокоено массовым переходом на сторону Цинской империи и внутренними разногласиями. Сам нойон Амурсана восстал против Цинской империи [15, с. 398].

Амурсана являясь выходцем из джунгарской знати, перешел на службу маньчжурам с целью получить значимую награду. Помогая им победить и подчинить других джунгар, он не был вознагражден так хорошо, как того ожидал. Осознав возможность поднятия восстания Амурсаной, Цяньлун приказал заключить его под стражу и доставить в Пекин. По дороге под предлогом поездки к семье Амурсана сбежал. Халхаский князь Эринчиндорджи, родственник халхаского первосвященника хутухты, обвиненный в провале доставки Амурсаны в Пекин, не стал преследовать его немедленно [16, с. 241]. За это он в конце концов был казнен.

Амурсана происходил от сестры Галдана Бошокту и хухунорского хана [8, с. 303]. Амурсана, стремился к чему-то более великому, чем просто быть утвержденным вождем хойтов. В 1756 году провозгласил себя хунтайджи среди всех ойратов (высший ойратский титул, ранее принадлежавший Батуру Хунтайцзи) и начал антицинское восстание. Данные события были названы

восстанием Чингунжав (1756-1757), то есть попыткой некоторых монгольских князей выступить против маньчжуров [16, с. 236]. Одновременно с восстанием ойрата Амурсаны в Халхе началось широкомасштабное антиманьчжурское движение во главе с халхинским князем из рода хотогоидов - Чингунджавом [16, с. 236]. Хотя он не смог скоординировать свои действия с восстанием Амурсаны или даже организовать какое-либо согласованное восстание халхинской знати, армии или простых людей, в то время все же произошли массовые беспорядки. На большей части территории Халха-Монголии произошло всеобщее восстание, которое привело к разгрому и грабежам китайских торговых лавок, дезертирству с армейских постов. Ущерб был обширным и масштабным. Многие из монгольской знати, по-видимому, были готовы восстать против маньчжуров, обратившись к русским за защитой и помощью. Однако вскоре император Цяньлун подавил восстание [16, с. 239]. Поддержка обоих восстаний быстро растаяла, поскольку халхинские ханы и князья подчинились императору, а первоначальные сторонники дезертировали. Между тем цинское правительство, собрав еще более значительные силы, бросило их на подавление восстания в Джунгарии. Разрозненные отряды ойратских повстанцев не смогли задержать противника. Ходили слухи, что Амурсана в конце концов бежал через российскую границу и умер там. Амурсана, оставленный большинством своих единомышленников, в сопровождении 200 воинов в апреле скрылся в кочевьях султана Абылая [5, с. 55]. Как только цинскому командованию стало известно место пребывания мятежного нойона, оно стало настойчиво требовать от Абылая выдачи Амурсаны. Казахский султан отказался выполнить этот ультиматум и выступил с ополчением Среднего жуза навстречу цинским войскам. Пройдя огнем и мечом по Джунгарии, армия Цинов в июне 1757 г. подошла к границам казахских кочевий. Войсками маньчжур командовали полководцы Фудэ и Чжао-Хуэй [2, с. 425].

К тому времени Амурсана уже бежал из владений Абылая в Россию. После того, как Абылай узнал о приближении к кочевьям Среднего жуза крупных сил маньчжуро-китайских войск, он решил прекратить военные действия и заключить с Цинами мир. По сложившейся дипломатической традиции Абылай отправил в подарок императору Цяньлуну коней, как это издавна было принято во взаимоотношениях казахов со своими политическими партнерами. Генералы Чжаохой и Фудэ также получили в подарок по коню, но отделили коней императора от своих подарков, назвав их «данью» казахского султана, как это обычно трактовалось в Китае на протяжении многих веков. С точки зрения традиционной синоцентристской доктрины взаимоотношений Китая с другими государствами и народами властитель Поднебесной империи мог принимать от чужеземных правителей только «дань».

Перед цинским двором встал вопрос о политике в отношении казахских ханств – каким образом заставить казахских владельцев отказаться от поддержки антиманьчжурского движения в Джунгарии. К этому времени между цинским двором и владельцами Среднего жуза были установлены политические контакты. Произошло это при следующих обстоятельствах.

Осуществляя грандиозную подготовку к войне с Джунгарским ханством, правительство императорского Китая тщательно следило за всеми перипетиями борьбы различных претендентов на ханский трон между собой. От агентов и ойратских перебежчиков в Пекине были хорошо осведомлены о той роли, которую играли в этих событиях казахские владельцы и прежде всего султан Среднего жуза Абылай, отряды которого вторгались в Джунгарию в течение всей зимы и весны 1755 г [17, с. 15]. Когда войска Цинской империи приступила к уничтожению Джунгарского ханства в Западной Монголии, казахи вновь заняли свои оставленные прежде пастбища, и вступили в контакт с русскими поселениями. Старшему жузу удалось вернуть большую часть Семиречья, но казахи Среднего жуза расширились за пределы своих первоначальных пастбищ вдоль Иртыша. Они расширились далеко на восток, иногда занимая пастбища на большей части Джунгарии, а также до Горного Алтая и Западной Монголии. Эти маршруты кочёвок в свою очередь привели Средний жуз к близкому контакту с Цинской империей. Активизация деятельности казахских властителей в Джунгарии заставляла цинское правительство спешить с наступлением. После ликвидации Джунгарского ханства как государственного образования император Цяньлун предписал командованию армии два возможных варианта решения «казахского вопроса» [5, с. 56]. Во-первых, попытаться дипломатическими средствами заставить казахов вывести свои отряды из Джунгарии и, во-вторых, принудить признать сюзеренитет поднебесной. В случае же неприязненных действий предписывалось использовать войска.

Таким образом, в 1752-1755 годах султан Абылай имея ранее довольно частые и тесные контакты с джунгарской знатью, принимал участие в междоусобных распрях джунгарских князей за ханский престол на стороне мятежных нойонов Даваца и Амурсаны. Султан Абылай, проводил политику лавирования между Российской и Цинской империями, поддерживая дипломатические отношения с обоими государствами. С тех пор, как в 1740 г. Абылай, формально принял российское подданство, и начал оказывать влияние на внутривнутриполитическую обстановку в Джунгарии, султан пришел к возможности наладить дипломатические связи с Цинской империей 1757 году. Постоянное поддерживание этих контактов позволяло замедлить продвижение Российской империи на территории Казахского ханства и предотвращать возможную эскалацию активных военных действий со стороны Цинской империи, имевшее место в 1756-1757 гг. [18, с. 13]. В эти годы Абылай оказывал военную поддержку Амурсане в освободительной восстании Чингунджав против Цинского Китая. После поражения и бегства Амурсаны заключил с Цинами мирный договор и в 1757 г. принял наряду с российским цинское подданство. В 1757-1759 гг. установил непосредственные дипломатические контакты с Пекином, это послужило началом становлению и развитию прямых казахско-китайских отношений. Благодаря выдающейся роли в разрешении вопросов казахско-джунгарских отношений и связям в Цинской империи султан приобрел большое политическое влияние в казахском обществе. Поддерживая междоусобные распри в джунгарских землях, Абылай тем самым не давал усиливаться ни одной из взаимно противостоявших группировок ойратских

нойонов и в результате их ослабления последовательно вытеснял ойратов из разных районов Северо-Восточного Казахстана и Семиречья. Благодаря такой тактике султан существенно усилил и укрепил свои политические позиции среди подвластного ему кочевого населения региона и сумел продвинуть казахские кочевья в долину среднего и верхнего течения Иртыша, Зайсанскую впадину и низовья реки Или. И таким образом к середине 50-х гг. XVIII в. влияние Абылая распространилось на многие рода Среднего жуза и частично Старшего жуза, чему в немалой степени способствовали его успешные военные походы против ойратов.

Литература:

1. АВПРИ. Ф. ККД. 1752 г. Оп. 122/1. Д. 3. Л. 53.
2. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: АО АБДИ Компани, 2014. – 696 с.
3. История Казахстана, 2013 – История Казахстана в документах и материалах: Альманах. В 3 т. Т. 3 / отв. ред. Б.Т. Жанаев. – Караганда: ПК Экожан, 2013. – 496 с.
4. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 238 с.
5. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: Наука, 1988. – 144 с.
6. АВПРИ. Ф. ЗД. 1752-1753 гг. Оп. 113/1. Д. 5. Л. 2 об.-13 об.
7. Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.2.: Сочинения А.Левшина. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. – 264 с.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинении в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, Том II, 1985.– 416 с.
9. АВПРИ. Ф. ЗД. 1752-1753 гг. Оп. 113/1. Д. 5. Л. 12 об.-14 об.
10. АВПРИ. Ф. ЗД. 1752 г. Оп. 113/1. Д. 6. Л. 13-40.
11. АВПРИ. Ф. ЗД. 1757 г. Оп. 113/1. Д. 2. Л. 7 об.
12. АВПРИ. Ф. ЗД. 1754 г. Оп. 113/1. Д. 2. Л. 4 об.-5.
13. АВПРИ. Ф. ЗД. 1751 г. Оп. 113/1. Д. 2. Л. 8-8 об.
14. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 287-288.
15. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. В 10 тт. Т. 6 / сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516 с.
16. Christopher Kaplonski. Collective memory and Chingunjav's rebellion // History mid Anthropology. – Malaysia: Harwood Academic Publishers GmbH, 1993. – Vol. 6, No. 2-3. – pp. 235-259.
17. АВПРИ. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 122/1. 1755. Д. 2. Л. 15
18. Michael G. Chang. The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle // The Asia-Pacific Journal. – Japan Focus. – 2015. – Volume 13, Issue 8, Number 3. – P. 1-20.

М.Қ. Асылбеков

Өлкетанушы, Қазақстан, Семей қ., muhametbek@mail.ru

ҚАЛМАҚ ПЕН ҚАЗАҚ ТУЫСТЫҒЫ ТУРАЛЫ

Тарихи шығармаларда көбінесе қазақтардың жоңғар (қалмақ) басқыншылығына қарсы үш жүз жыл бойы күрескені, екі елдің арасындағы соғыс, оның зардаптары, қазақ батырларының қаһармандық ерлігі, Әбілқайыр, Абылай сияқты хандардың ел мен жерді қорғаудағы, жауды жеңудегі көрегендік қайраткерлігі көбірек баяндалып, қазақ-жоңғар мемлекеттерінің қарым-қатынастары назардан тыс қалып жатыды. Екі ел арасындағы келіссөздер қай тілде жүргізілді, хандар мен хонтайшылар бір-бірімен қай тілде хат алысып, кеңес құрды деген сұрақтарға аса мән берілмей келеді. Ел ұстаған хан-сұлтандар мен қазақ батырларының көбі қалмақ қыздарына үйленгені, хонтайшылар мен хандар не себепті қыз алысып, қыз берісіп құдандалы болғаны, соғыстың себептері жөнінде терең әңгіме қозғалмайды.

«Шежіре түрікті» жазған Әбілғазы Баһадүр ханның баяндауынша бүкіл түрік тұқымдас халықтар Нұх пайғамбардың үшінші ұлы Яфастың ұрпақтары. Ал оның сегіз баласы болған. Олар: Түрік, Хазар, Сақлап, Қытай, Камара, Тарих, Жапон, Манжур. Түріктің төрт баласы бар – Түтік, Хакәл, Бәрсәжар, Амлақ. Барша хун мажар, бұлғар, улах, ауар, мағол, татар, манжу, фин, жоңғар атанған халықтар түрік нәсілі деп аталады. Түптеп келгенде, бәрінің де түбі бір. Сондықтан да ғой, Шәкәрімнің өлеңмен жазған шежіресінде:

«Ол кезде қазақ, қалмақ жерге талас,

Болса да тұқымы бір, заты аралас», – деп жырлайтыны осыдан болар.

Сондай-ақ Құрбанғали Халидтің: «Қазақ, ноғай бір кісі, қазақ, қалмақ бір кісі» деген нақыл негізсіз емес» (1,73) дейді. Мұның өзі екі халықтың бір бірімен туыс халықтар екендігін көрсетеді. Тек қана туыстық байланыстарды айтпағанда, қазақ пен қалмақтың киіз туырлықты көшпелі тұрмысы, далалы жерлердегі жайылымға негізделген экстенсивті мал шаруашылығы бірдей. Екі халық та жылқының етін жеп, сүтін ішеді. Ал, жылқыны әлем халықтарының 95% жылқының етін жемейді, сүтін ішпейді.

Ата тегі ойраттардан тарайтын қалмақтар негізінен, моңғол тілінде сөйлейді, будда дінін ұстанады. Бұл қауым алғашқыда Жошы ұлысында болған. Қалмақтардың арғы тегі біздің заманымыздың 1-ші мыңжылдығында дун-ху, сяньби, жужан, қидан, чжурьчжен саяси бірлестіктеріне кірген. Он үшінші ғасырда олар Моңғол империясының құрамына енді. Белгілі тарихшы, Шыңғысхан – Халықаралық Академиясының академигі Анатолий Григорьевич Оловинцовтың «Пролог к эпохе Чингисхана» деген кітабында жазуынша, Шыңғысханның моңғолдары – түркі тілдес халық. Ал, қалмақ жазушысы У.Э.Эрдниевтің дәлелдеуінше, Шыңғысхан талқандаған керейттер қалмақ, қазақ халқының этникалық құрамына сіңісіп кеткен. А.Г.Оловинцов өзінің осы кітабында қалмақ пен қазақтың туыстық қандастығы туралы да айтады. Тағы бір

зерттеуші Ц.Д. Намаханов қалмақ этносының құрамындағы тегі қазақ болып келетін қалмақтар туралы жазған.

Кезінде найман мен керей сияқты түрік тайпалары осы жұрттан көшіп кеткенде, олардың орнында қалғандар қалмақ атанған сияқты. Кейіннен осы атау монғол тілдес, басында орман тайпалары болған, кейіннен Алтайға қоныс аударып, далалықтарға айналған батыс монғолдар-ойраттарға да қолданылған. Мысалы, орыс деректерінде нағыз қалмақ ретінде алтайлықтар көрніс береді. Алтайлықтардың бір бөлігі – қара наймандар. Қара наймандар қазақта жоқ, бірақ біз оларды бүгіндері Самарқан жеріндегі өзбек-наймандар құрамынан көреміз.

Жоңғар ақсүйектерінің ішінде қалмаққа сіңген қазақтар да болған. Бұл жайында тарихшы С.А.Еділханов бұл салада зерттеулер жүргізген Б.П. Гуревич пен М.Мағауинға сілтеме жасайды. «Әмірсана бастаған ұлт-азаттық көтерілісінде қазақ сарбаздары ерекше ерлігімен көзге түсті; ертеде қалмақ қолына түскен қазақ жауынгерінің ұрпағы, жоңғар елінде өскен Қазақсары ойрат халқының ұлттық батыры атанған... бұл деректі Қазақсарыны тауып жазалау туралы қытай құжаттары да бекітеді» (2,85).

Ал, қазақ арасына сіңіп кеткен қалмақтар өте көп екенін жұрттың бәрі біледі. Осы туралы: «Қазақ руларының ішінде қалмақ аталары аз емес, қазақтың қай аулында болмасын, тегі, нағашысы қалмақ еді, немесе қалмақтың қолына түсіп, қайтып келіпті-мыс деген әңгімелер көп айтылады. Қалмақ арасында да солай. Мен Давид Кугульдиновтың қазақтың текті, сұлу, көп халық болғаны қалмақ қыздарының арқасы деген қалжыңын естідім. Бұл қалжыңның түбі – шын әңгіме дерек» (3,104), – дейді Ж.Артықбаев.

Әмірсамен бірлесіп қалмақ ауылдарын шапқанда, Абылай тұтқынға түскен балалар мен әйелдерді алдын ала келісім бойынша қазақ жеріне алып кеткен (4,224). Көреген Абылай халық санының өсуі, ел болудың басты кепілі екенін жақсы түсінген. Осы әкелінген балалардың бәрі сіңісіп, ел ішінде қалды ғой, солардың қайсыбірі қазіргі қазақ руларының арғы бабасы болуы да әбден мүмкін. Өйткені, Абылай хан мен дана билеріміздің ұстанған саясаты да «баршаның баласын бауырға басқан», ел әлеуетін күшейтуге бағытталған саясат болатын. XVIII ғасырдың басында қазақ халқы ауыр шығынға ұшырап, шабындыға түскеніне қарамастан тез арада саны өсіп, әл-ауқаты көтеріліп кеткенінің бір себебі де осы болуы керек. Осы ғасырды, әсіресе, оның екінші жартысын батырлардың, нағыз мәрт мінезді дала рыцарьларының заманы атап жүргендер қателесе қоймайды.

Тарихи деректердің дәлелдеуінше, қазақтар мен қалмақтар ежелден бір-бірінен қыз алысып, қыз берісіп, құдандалы болған халық. Оған қазақтың бірқатар хандары мен сұлтандарының асыл аналарының, қазақ батырларының көбісінің аяулы жары қалмақ, жоңғар қонтайшыларының қыздары болғаны нақты айғақ. Жаугершілік заманда жеңген жақтың олжасында ару қыздар да болған. Сол кездегі қалыптасқан дәстүр бойынша олар хан-сұлтандар мен батырларға, ерлігімен көзге түскен жауынгерлерге сыйға тартылған. Қол бастаған Қабанбай мен ел бастаған Боранбай би бастап, қалмақтан қыз алмаған қазақ қалмаған сияқты. Әсіресе, 1771-1772 жылдары атақты «Шаңды жорық» кезінде қалмақтар қатты талауға түскені белгілі. Сол кезде қазақ арасында «Жерің жоқ па, қалмақ

бар. Малың жоқ па, қалмақ бар. Қатының жоқ па, қалмақ бар» деген мәтел сөз де тараған. Қалмақ қыздарын қазақтар жоғары бағалағанын Бұқар жыраудың:

«Қалмақтан алсаң маһи бір зайып,

Сүйегінді жоғалтпас.

Отының болсын жантақтан,

Қатының болсын қалмақтан» (5, 101) – деген өлеңінен де көруге болады. Көшпелілердің әдет-ғұрпы мен тұрмыс салтын бір кісідей білетін Левшин қазақтардың мінез-құлқын зертей келіп, «қазақ жігіттері қалмақ қыздарына құмар келеді» дегенді айтқан. Зерттеуші ғалымның бұл сөзіне Ш.Уәлиханов: «қазақтардың қалмақ қыздарына құмар болуы сонша бір ынтықтықтан емес, біздің елдің арасында қалмақ әйелден батыр ұл дүниеге келеді деген наным бар», – деп түзету енгізген. Қалай болғанда да, Шоқан өз елін өзгеден артық білетін болар, әрі бұл сөзі Бұхардай жыраудың жырымен үндесіп жатса. Хонтайшылар мен хандар екі ел арасында бейбіт тірлік орнату, бітімге келу үшін де қыз беріп, қыз алысқан. Оған нақты деректерді алға тартсақ, Ғалдан Серен Абылайды қалмақ тұтқынынан қайтарғанда оған Хочу мерген деген ноянының қызы Топыш сұлуды қосқан. Қазақтың соңғы ханы Кенесарының әкесі Қасым осы Топыш ханымнан туады (6, 175). Әмірсананың Мөней есімді қызын Қабанбай батыр құда болып, ұлы Әліге алып берген. Мөней анадан тарағандар бүгіндері мәмбет руы ішінде біршама жұрт.

Профессор Төреғали Қаратаевтың 2000 жылғы 2 наурызда «Ана тілі» газетінде жарияланған «Аңызға айналған аналар» атты мақаласында жоңғар нояны Әмірсананың әйелі Абылай ханның қызы екендігі айтылады. «Әбілқайыр хан 1748 жыл шамасында өзінің кенже қызын Қалден Сереннің орнын басқан жоңғар ханы Лама Доржыға бермекші болады. Ресей жағы бұл некеден қатты қорқады. Сол жылы Әбілқайыр хан мен қызы кенеттен қайтыс болып, бұл неке одағы жүзеге аспай қалады» (7), дейді зерттеуші, профессор Т. Әбдіразақов.

Осы орайда, Мұхамеджан Тынышбайұлы мынандай бір әңгімені жазып кетіпті. «Қазақ аңызы бойынша, Жәңгір ханның қаһарынан қаймыққан қалмақтар сүйек жаңғыртып, туыс болмақ ниетпен оған хонтайшының қызын береді, Тәуке содан туады. Қазақ ұғымы бойынша, Тәукенің хандық құрған кезі қазақтардың ең бақытты заманы деп есептелінеді. Бұл кезеңде қазақ әскері аса қуатты күшке айналды, күллі хандықта бейбіт өмір, тыныштық орнайды. Нағашы жұрты – қалмақтарға қарсы Тәуке атасы мен әкесінің саясатын ұстанады, яғни оқтын-оқтын түре шауып, оларды қазақ байтағына қия бастырмайды. Хонтайшы Батырдың немересі Цеван Рабдан Қытай императорына: «Қазақтармен соғыспасқа амалым қалмады, себебі бірде тұтқынға түскен ұлын еліне қайтарғанымда оның қасындағы 500 қалмақтың басын алды, енді бірде ол қалыңдығымның нөкерлерін де өлтіріп тастады» (8), – деп шағымданады. Әскери қуатына сенген хонтайшы соғысуға сылтау іздегені анық көзге ұрып тұрғанымен, қазақтың да хан-сұлтандарын періште деуге келмейді.

Жоғарыда айтылғандардан жоңғар қалмақтары қазақ арасында тегін (генефондын) молынан қалдырды деуге әбден болады. Ал, енді өмір бойы бірде тату, бірде қақтығыс жағдайында қатар ғұмыр кешкен екі ел қай тілде ұғынысты деген сұраққа жауап іздеп көрейік. Жалпы, көшпелі екі халық бірін-бірі түсінуде

қиындық көрмеген сияқты. Қазақ аңыздарында бәленше шешеннің айтқанын олар түсінбей қалды деген, немесе араларында аудармашы болыпты деген, ол дұрыс аудармапты деген сөздер мүлде айтылмайды. Бірақ, нақты қай тілде ұғынысқандары туралы дерек те табыла бермейді.

Абылай хан қалмақ тілін, жоңғар хонтайшылары қазақ тілін білгені тарихи шындық. Бұл жөнінде Шыңғысхан Халықаралық академиясының академигі А.Г. Оловинцев былай деп жазады: «Жоңғар нояндарына Абылай қазақ ұлыстарына билік жасауға ұсыныс жасады. Дабашыға – бәсентиін руына, Әмірсанаға – уақ-керейге, ал Банжурға – наймандарға баруды ұсынды» (9). Әрине, қалмақтармен жауласып тұрған заманда бұл руларға олардың келуі мүмкін емес еді, оны сұңғыла Абылай да білетін. Бірақ, мұны саясаткер Абылай қандай мақсатпен айтқанын түсінбек түгілі, болжам жасау қиын. Мәселе аталған нояндар тілін білмейтін елге қалайша билік жүргізбек, яғни олар қазақша білген деуге болады. Қалмақтар басым түскен кездері қазақтар олардың үстем билігін мойындаса, кейде қалмақтар қазақ хандарына бағынышты болған. 1594 жылы Мәскеуге келген Тәуекел ханның елшілері: «Тәуекел Қазақ Ордасының ханы болды, ал ол інісі Шах-Мәметті жақын маңда көшетін қалмақтың билігіне отырғызды» (10), – дейді. Ертеден араласқан көшпелі екі елдің арасында тіл мәселесі жөнінен қиыншылық болмаса керек.

Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы жырларының бірінде:

«Есімнің салқам Жәңгір баласы еді,

Ол – дағы қалың елдің панасы еді.

Жәңгірдің қалмақ қызы қатынынан,

Өз – Тәуке адамзаттың данасы еді», – деп ой толғайды. Қазақтың хандары мен сұлтандарының, билері мен батырларының біразының аналары, әйелдері қалмақ қыздары, әрі құдандалы, әрі тектес халық бола тұра қалмақ пен қазақ неге жауласты? Бірқатар зерттеушілердің пайымдауынша, қалмақтарды қазақтарға қарсы жауластырушы Азиялық кеңістікте барынша ықпал жүргізуге ұмтылған орыс пен қытай империялары болған. Қазақтардың да, қалмақтардың да іргелі ел болуы олардың мүдделеріне кірмеген. Мәселен, қытайлар жоңғардың күшейуі өздерінің қарамағында отырған қалған монғол тектестілерге кері әсерінің болуынан қауіптенген. Олар күшейіп, түркі тектес халықтармен бірігіп кетсе, өздеріне қауіп төндіретінінен қорыққан. Сол себепті, бірін біріне жауластырып, әлсіретуді ойлағандары да анық. Әсіресе, орыс империясы кейіннен қалмақтарды қажетті қарулармен, тіпті зеңбіректермен де жабдықтап, қылыш, садақты қазақтарды көп шығынға ұшыратқызды.

Сонымен бірге, экстенсивті мал шаруашылығымен айналысқан осы халықтарға, мал басы және жан басы өсіп отырған жағдайда, жайылымдық жерлердің қажеттігі болды. Бұл да екі жауынгер халықтың ара қатынасының шиеленісуіндегі басты фактордың бірі. Сонымен бірге, осы туысқан екі халықтың ұстанған діндерінің де екі түрлі болғандығы да бір бірінен алшақтата түскені анық. Енді діни теке-тірестің біздің өңірдегі материалдық айғақтарына қысқаша тоқтала кетейік.

Жоңғар мемлекеті құрылғаннан кейін өздерінің идеологиялық бағытын да нақтылап, ата заңдарын бекітіп алған болатын. Оған Тибетте жиырма жылдан

астам оқып келген, жоңғарияның саяси және діни қайраткері Зая Пандитаның ықпалы зор болды. Шәкәрім университетінің М.Қозыбаев атындағы тарихи зерттеулер ғылыми орталығының ұйымдастырған ғылыми экспедициялары барысында еліміздің шығыс өңіріндегі көптеген жоңғар ізерін тауып, ғылыми айналысқа енгізген болатынбыз. Соның бірі Тарбағатай тауының сілемі Долаңғарадағы лантса жазуымен тамаша етіп жазылған «Ом мани падме хум» деген будда дінінің дұғасы. Сондай-ақ Зайсан маңы ойпатында орналасқан «Әмірсана қорғаны» да осы сапарлардың нәтижесі. Оны 1912 жылы Тарбағатай ауданына жасалынған ғылыми экспедиция кезінде тауып, суретке түсіріп – ғылыми айналысқа енгізгенбіз.

Жоңғар мемлекеті өзінің қазақтармен шектесетін шекаралық аймақтарында будда монастрьлерін көптеп салып тастағаны белгілі. Абылайкит, Доржынкит, Галдан-Бошықтыкит, Әмірсана жамбылы – тағы сол сияқты діни орындар мемлекеттің идеологгиялық тіректері болатын.

Ал қазақтар болса ислам дінін ұстанатын. Көршілердің діни ықпалына қарсы тұру үшін, Әбілпейіз хан шығыс өңірге билеуші болып келісімен-ақ Шыңғыстауда мешіт тұрғызды. Бұл мешіт туралы: «Әбілпейіз сыбан еліндегі Байқара би аулына келіп қоныстанды Шыңғыс тауы етегін мекен-жайлау етіп, қос өзен бойында салған мешіттің негізі (фундаменті) 1860 жылға дейін болған» (1, 114) деп Құрбанғали имам жазып кеткен. Сол жазбаның сілтемесімен арнайы сапар кезінде Әбілпейіз мешітінің де орны табылып, ғылыми айналысқа енгізілді. Мешіттің тастан қаланған қабырғалары құлағанмен әлі де өзінің алғашқы пішінін сақтаған. Қазір ол жерге облыстық діни басқарма қызметкерлері мен ғалымдардың қатысуымен тақтатас қойылды.

Жоңғар жұртынан қалған тағы бір мол «мұра» – жер-су аттары. Өзен-көл, тау-қыраттарға қойылған қалмақша атаулар қазақ жерінің барлық өңірінен кездескенімен, кең байтақ еліміздің шығыс бетінде тіпті көп. Біз сөз етіп отырған Тарбағатай тауы мен Зайсан көлі де қалмақ сөзінен алынған. «Тарбаға» деп қалмақтар кәдімгі суырды айтатынын, ал ол мақлұқтың бұл тауда жыртылып айрылатыны туралы өткен тарауларда айтылды.

Зайсан көлі ертеде қалай аталғаны туралы мынадай бір дерек бар. 1643 жылы бұл жерді жоңғарлар мекендеп отырған кезде ақсүйек жұт болып, ел аштыққа ұшырайды. Ашаршылық жайлаған жерден ауған жұрт осы көлдің балығын аулап аман қалған көрінеді. Сол кезде қалмақтардың орыс қамалдары маңына қаптап кеткендігін мұрағат құжаттары да растайды. Тарихшы ғалым Ж. Артықбаев Г. Миллерге сілтеме жасап: «Аштықта жеген құйқаның дәмі кетпес» деген, қалмақтар бізді аштықтан аман сақтап қалды деп ризашылықпен көлді Зайсан атағаны шындық болса керек» (3, 107). Зайсан деп олар ел билейтін адамдарын айтады. Ал, оның тағы бір мағанасы қайрымды, мырза дегенді білдіреді. Осыдан келіп «Жақсыкөл» – Зайсан деген атау шыққан.

Толағай да қалмақ сөзі, «бас, бас киім» деген мағанасы бар екен. Шығыс өңірде, тіпті Тарбағатай сілемдерінің ішінде де бірнеше Толағай мен Сарытолағай (Сарттолағай) аталатын шоқылар бар. Киіз үй тәрізді дөңгеленіп келген пішіні мен басқа таулардан оқшау орналасуына байланысты солай аталған болса керек. Бұл туралы ел аузындағы аңыздардың желісімен жазылған ақын Ә. Тәжібаевтың

«Толағай» атты тамаша дастаны да бар. Көп шоқының аңызға арқау болғаны нақты қайсы екені белгісіз болса да, әр жердің тұрғылықты халқы сол жырдағы алып бала арқалап әкелген «Толағай» өз ауылдарында екеніне кәміл сенімді.

Теріскей Тарбағатайдағы қысы жылы, малға жайлы Долаңғара тауы да қалмақтар иемденген түрік атаулары болса керек. Ол қалмақтың бір батырының аты да деседі. Ал, енді біреулер жеті санын қалмақша «долон» дейді, сол себепті Долаңғара-жетіқара дегенді білдіреді деген пікір айтады. Созылып жатқан жалдың әйгіленіп тұрған жеті шоқысы байқалмайды, бірақ қазақ пен қалмақта жеті киелі санға жатады, кейде «көп» деген мағына да береді. Сол себепті, сайсаласы мен шоқы-қырқасы мол болғандықтан да аталуы мүмкін. Оның үстіне көшпелі елде жер-судың атын оның табиғи ерекшелігіне, сол жерде болған оқиғаға байланысты да атайды. Мысалы, Қызылтас, Терісайырық, Ойшілік, Ақжар, Тайжүзген, Тақиякеткен, Құдағи өлген т.с.с., немесе сол жерді мекендеп отырған адамның, кейде рудың атымен атау дәстүрі бар. Мүрсәлім бұлағы, Ұлан-Бұлан жазығы, Тұрсын тұмасы, Елеке сазы – кісі есіміне қойылған болса, Жағалбайлы, Тамалар сайы, Тоғас жайлауы, Алтықалмақ дегендер ру атына байланысты атаулар. Бұл үрдіс осы күнге дейін жалғасын тауып келеді.

Біздің тілімізде мағынасы белгісіз кейбір жер-су атауларының да жұмбағын осы кісі атына байланысты қоятын көшпелі жұрттың әдетінен іздеген дұрыс болар. Аудан аумағындағы Қарғыба, Базар, Боғас өзендерінің де атауларына байланысты әртүрлі пікірлер бар. Бұл туралы ел ішінде де айтылуына қарай қисындырып алған неше түрлі нұсқалары кездеседі. Бірақ, солардың ешқайсысы нанымды емес, әрі деректермен бекітілмейді. Сол себепті, өзен аттары осы жерлерді мекендеген, иесі болған бұрынғы түрік тайпаларынан және қалмақтардан қалған атаулар болуы әбден мүмкін. Бұған «Орта жүзге Ғалдан Сереннің жіберген Базар деген елшісі келді» деген бір деректі кездестіреміз (4, 126). Бұл деректен, біріншіден, қалмақтарда Базар деген кісі есімі болатынын білсек, екіншіден, атақты Ғалдан Сереннің өзінен елші болып келіп жүрген ол Базардың осал адам болмағанын байқаймыз. Мұндай хан тапсырмасын орындайтындай мәртебеге ие болып отырған адамның аумақты жерге де ие болатыны күмән тудырмаса керек. Бұл дерек өзеннің Базар аталуының осы қалмақ елшісі сияқты бір ноянның есімімен байланысты болу мүмкіндігін арттыра түседі. Сол сияқты Зайсан аталуының да осы көл мен оның төңірегін иеленген адамның лауазымына қарай берілу мүмкіндігін де жоққа шығара алмаймыз. Сондай-ақ, осы аталған атаулар көне түркі заманынан келе жатқан өзіміздің төл атаулар болуы да мүмкін.

Қорыта айтқанда, қазақ-жоңғар қатынастары аса ауқымды тақырып, сондықтан бұл мәселелер әлі де тереңдете зерттеле беретіні анық.

Әдебиеттер:

1. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса. – Алматы, 2006.
2. Едильханова С.А. Казахско-Джунгарское отношения XVII-XVIII веках. – Алматы, 2005.
3. Артықбаев Ж. Қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелері. Том 2. – Павлодар, 2009.

4. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII . – Алматы, 1991.
5. Бес ғасыр жырлайды. I том, – Алматы, 1989.
6. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 т. –Алматы, 2010. – 496 б.
7. Қаратаев Т. «Аңызға айналған аналар» //«Ана тілі» газеті. – 2000 ж. 2 наурыз.
8. Тынышбайұлы М. XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтар // «Қазақстан коммунисті», № 11. қазан, 1990.
9. Темиргалиев Р. Эпоха последних батыров (1680-1780). – Алматы, 2009 .
10. Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII в.в. – Алма-Ата, 1983 .

МРНТИ: 03.20

А.Д. Толысбаева, Д.Б. Аманжолов
Университет имени Шакарима города Семей
Казахстан, г. Семей, t_aliya_79@mail.ru

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА

Аннотация: Данная статья посвящена изучению правовых аспектов взаимоотношений между казахами и джунгарами во второй половине XVII – середине XVIII века. В центре внимания – правовые подходы к разрешению военных конфликтов, дипломатические переговоры и заключенные соглашения, а также их влияние на политическую и экономическую ситуацию в регионе. Особое внимание уделяется вопросам территориальных споров и правилам, регулирующим торговые отношения, которые играли значимую роль в обеспечении стабильности между конфликтующими сторонами. Выводы статьи базируются на анализе исторических источников и дипломатических договоренностей данного периода.

Ключевые слова: казахско-джунгарские отношения, XVII-XVIII века, территориальные споры, договоры о перемирии, соглашения о ненападении, дипломатические миссии, мирные договоры, правовые механизмы, территориальные границы, урегулирование конфликтов.

Введение. Отношения между казахами и джунгарами в XVII-XVIII веках характеризовались значительной нестабильностью, вызванной как территориальными притязаниями, так и борьбой за контроль над важнейшими торговыми маршрутами. Несмотря на военные столкновения, существовали и правовые методы, которые помогали временно урегулировать противоречия между двумя народами. Договоры о перемирии, соглашения о ненападении и правила использования природных ресурсов служили ключевыми правовыми инструментами, позволяя сторонам поддерживать временное затишье. Значительную роль в правовых аспектах этих отношений играли дипломатические миссии и договоры, заключенные ханами и лидерами обеих сторон.

Правовые договоры и соглашения. Во второй половине XVII века активизировались переговоры между Казахским ханством и Джунгарским государством, стремящиеся урегулировать территориальные конфликты и положить конец военным действиям. В 1643 году между ханом Тауке и джунгарским правителем Галданом Бошогуту был подписан договор о перемирии, предусматривающий временное прекращение боевых действий и установление условных границ. Этот документ стал одним из первых примеров официальных соглашений, регулирующих территориальные споры и вопросы военного вмешательства.

Однако после смерти Тауке хана в 1715 году конфликты вновь обострились, так как установленная им правовая система ослабла, что позволило джунгарским войскам возобновить вторжения на казахские земли. В 1728 году, после сражения при Буланты, было заключено временное соглашение, ставшее поворотным моментом. В ходе этой битвы джунгары понесли серьёзные потери: до десяти тысяч воинов были уничтожены, многие попали в плен, а немногим удалось сбежать. Были освобождены территории Младшего и Среднего жузов. Хотя перемирие часто нарушалось, их значение в предотвращении масштабных столкновений оставалось высоким.

Правовое регулирование военных действий. Военные конфликты между казахами и джунгарами часто завершались подписанием временных мирных соглашений. Знаковым юридическим документом того периода стало соглашение, заключённое после битвы при Анракайе в 1730 году (битва продолжалась с декабря 1729 по январь 1730 года), в которой казахи одержали значительную победу. Эта победа не только подняла боевой дух казахского народа, много лет страдавшего от постоянных джунгарских набегов, но и стала основой для дальнейших переговоров.

В апреле 1730 года, в результате этого сражения, Абулхаир хан, возглавлявший объединённое войско трёх казахских жузов, заключил мирный договор с джунгарским хунтайши Калдан-Сереном. Договор включал условия ненападения, согласно которым урегулирование территориальных споров должно было происходить через дипломатические переговоры, а не через военные действия.

Эти соглашения также охватывали вопросы, касающиеся торговых маршрутов, проходящих через спорные территории. Одним из ключевых пунктов стало решение вопроса о праве на использование пастбищ в регионе Семиречья. Это стало возможным после подписания договора о совместном использовании земельных ресурсов в том же 1730 году.

Дипломатические миссии и правовое урегулирование конфликтов. Дипломатические миссии играли ключевую роль в правовом урегулировании конфликтов между казахами и джунгарами. Однако в январе 1741 года Галдан-Цэрэн отправил на территорию Среднего жуза 30-тысячное джунгарское войско под командованием полководца Септена и своего сына Лама-Дорджи. В ходе этого наступления многие казахские кочевья были разорены, а людей и скот угнали в плен. Среди пленников оказались казахские султаны и батыры, в том числе и султан Абылай.

Несмотря на первоначальные успехи джунгар, казахские войска смогли нанести поражение правому флангу джунгарской армии и разгромить улус Септена. После этих событий Абылай хан, возглавивший казахское ханство, в 1743 году отправил официальную дипломатическую миссию к Галдан-Цэрэну с целью добиться освобождения пленников. Одновременно в джунгарскую ставку прибыло русское посольство под руководством Карла Миллера. В результате переговоров султан Абылай был освобождён 5 сентября 1743 года.

Помимо освобождения, миссия также стремилась заключить мирный договор, направленный на урегулирование вопросов территориальных границ и торговых отношений. Соглашение включало правовые нормы, обеспечивающие право беспрепятственного передвижения караванов и защиту торговли на пограничных землях. Подписанный в 1743 году договор формально закрепил границы, но на практике выполнение его условий сталкивалось с серьезными трудностями.

Территориальные споры и правовые механизмы их разрешения. Территориальные споры оставались одним из наиболее сложных правовых вопросов в отношениях между Казахским ханством и Джунгарией. В отсутствие четко обозначенных границ, обе стороны часто прибегали к военной силе, чтобы утвердить контроль над стратегически важными территориями. Однако правовые механизмы, такие как временные перемирия и соглашения о ненападении, создавали основу для того, чтобы обсуждать эти вопросы на дипломатическом уровне.

Соглашение 1755 года стало важным правовым прецедентом, когда Абылай хан в союзе с китайскими войсками оказал помощь Амурсане, последнему правителю Джунгарского ханства, в установлении контроля над Калмыцким (Джунгарским) государством. В рамках этого соглашения также были определены условия прекращения военных действий. Хотя договор вскоре был нарушен, его правовые положения стали основой для последующих переговоров и мирных договоров между двумя сторонами.

Заключение Правовые аспекты казахско-джунгарских отношений во второй половине XVII – середине XVIII века играли важную роль в урегулировании конфликтов и временном поддержании мира. Хотя военные действия были частыми, правовые механизмы, такие как договоры о перемирии, соглашения о ненападении и дипломатические переговоры, позволяли обеим сторонам временно решать вопросы территориальных споров и экономических интересов. Эти правовые документы и механизмы создавали основу для будущих дипломатических отношений казахского ханства с другими соседними государствами, укрепляя их юридическую базу.

Литература:

1. Сабитов Ж.М. История казахско-джунгарских отношений. – Алматы: Издательство «Қазақстан», 2017. – С. 45-67.
2. Айтбаев К.К. Политические и правовые аспекты казахско-джунгарских войн // Исторический журнал Казахстана. – № 3. – 2019. – С. 45-56.
3. Турсунов А.Т. Дипломатия в казахско-джунгарских отношениях //

- Центральноазиатский вестник дипломатии. – № 2. – 2020. – С. 67-82.
4. Кабылдинов З Е. Влияние правовых норм на развитие казахского ханства // Вопросы правоведения Казахстана. – № 5. – 2021. – С. 102-115.
 5. <https://e-history.kz/kz/news/show/3160>
 6. <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9176>

МРНТИ: 03.20

Н.Н. Отеуов

Общеобразовательная школа № 4
Казахстан, г.Уральск, Nursultan.nurik.2014@inbox.ru

ВЛИЯНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ДИНАСТИИ ЦИН НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСКИМ И КАЛМЫЦКИМ ХАНСТВАМИ (КОНЦУ XVII – НАЧАЛЕ XVIII ВЕКОВ)

Аннотация

В данной статье рассматриваются дипломатические отношения между Казахским и Калмыцким ханствами и влияние на них Российской империи Цин (конец XVII – начало XVIII веков). В конце 17-го и начале 18-го веков Центральная Азия была ареной интриг, войн и дипломатии, где казахский хан Абулхаир и калмыцкий хан Аюке стали ключевыми фигурами. Этот период характеризуется не только военными столкновениями, но и сложными дипломатическими отношениями, которые во многом определили будущее региона. Казахский хан Абулхаир правил в то время, когда Казахское ханство испытывало внутренние и внешние трудности. С одной стороны, он столкнулся с давлением со стороны соседних держав, включая Российскую империю и Цин, а с другой – с необходимостью укрепления внутреннего единства между различными казахскими племенами. Калмыцкий хан Аюка, лидер западно-монгольского государства, также сталкивался с подобными проблемами, стремясь сохранить независимость своих земель и укрепить свою власть. Дипломатия между Абулхаиром и Аюком была наполнена как взаимным уважением, так и осторожностью. Оба хана понимали важность союзов и конфронтации, что привело к ряду переговоров и соглашений. Абулхаир активно вел переговоры с Аюком, пытаясь обезопасить свои границы и создать благоприятные условия для торговли и экономического развития. В свою очередь, Аюка искал возможности расширить свое влияние и укрепить позиции Калмыцкого ханства.

Ключевые слова: Дипломатические отношения, Абулхаир хан, Аюка хан, хунтайджи Цеван-Рабдан, Казахское ханство, Калмыцкое ханство, Джунгарское ханство, Российская империя, Цинская династия.

Введение

В период между XVII и XVIII веками, когда происходили глобальные изменения и политические преобразования, Центральная Азия стала ареной борьбы за влияние между мощными государствами. Казахское и Калмыцкое

ханства, два важных игрока в регионе, вели сложные дипломатические игры, усложненные вмешательством Российской империи и Цинской династии Китая. Эти отношения, полные интриг и стратегических союзов, не только формировали политическую ситуацию в Центральной Азии, но и оказывали значительное влияние на международные отношения в целом.

В это тревожное время казахский хан Абулхаир и калмыцкий хан Аюка руководили своими государствами, где каждое принятое решение могло привести как к войне, так и к миру. Их взаимодействие, основанное на взаимном уважении и стремлении расширить свои территории, стало примером дипломатического искусства того времени. Российская империя и Цинская династия активно вмешивались в дела ханств, стремясь укрепить свои позиции в регионе, используя их в своих интересах и оказывая влияние на историю Центральной Азии.

В данной статье мы попытаемся разобраться в сложности этих дипломатических отношений, анализируя их в контексте внутренней политики ханств и внешнеполитических стратегий России и Китая. Мы исследуем, как эти отношения влияли на стабильность и развитие региона, а также какие последствия они имели для будущего Центральной Азии.

Материалы и методы

Для исследования дипломатических отношений между Казахским и Калмыцким ханствами и влияния на них Российской империи и Цинской династии были привлечены разнообразные источники. В качестве первичных данных использовались дореволюционные свидетельства, описывающие политические и социальные процессы того времени. Кроме того, были изучены научные публикации, включая монографии и статьи.

Цель исследования. Анализ проблемы отношений казахских ханов (султанов) Младшего жуза и ханов волжских калмыков на протяжении конца XVII в. – начала XVIII в.

Обсуждение

Историографический анализ темы: «Дипломатические отношения между Казахским и Калмыцким ханствами и влияние на них Российской империи в конце XVII – начале XVIII веков» позволяет глубже понять сложные взаимоотношения между этими государствами. В этот период Казахское и Калмыцкое ханства находились в состоянии постоянной борьбы за влияние и территории, что часто приводило к военным конфликтам и дипломатическим противостояниям.

Российская империя, стремясь расширить своё влияние на юге и востоке, активно вмешивалась в эти отношения, используя как военную силу, так и дипломатические методы. Особенно значимым было стремление России обеспечить безопасность своих южных границ и создать буферные зоны между собой и набирающей силу Цинской империей.

Важную роль в дипломатических отношениях играли миссии и посольства, которые отправлялись для установления и поддержания контактов между государствами. Эти миссии были не только инструментом политики, но и средством культурного обмена, что способствовало распространению знаний и

технологий.

Историографический анализ также обращает внимание на внутренние факторы, влияющие на политику ханств, такие как внутривосточная борьба, экономическое развитие и социальные изменения. Все эти аспекты в совокупности формировали уникальный характер дипломатических отношений в регионе и определяли политический ландшафт того времени.

Историографический анализ дипломатических отношений между Казахским и Калмыцким ханствами, а также влияние Российской империи и Цинской империи, показывает, что международные отношения в регионе были динамичными и многогранными. Взаимодействие между государствами было определяющим фактором в их внутреннем и внешнем развитии, а также в формировании их внешнеполитических стратегий.

Вопрос о казахско-калмыцких отношениях в 1700-1715 годах довольно слабо освещен в научной литературе. Это связано с тем, что в этот период в научный оборот было введено мало первоисточников. Например, отношения между казахами и Россией в этот период практически не поддерживались. Большая часть информации об отношениях между калмыками и казахами известна из других источников, таких как дипломатическая переписка с Османской империей. Кроме того, еще одной трудностью можно назвать общее название джунгар и калмыков, которое фигурирует как в русских (калмыки), так и в среднеазиатских (калмаки) источниках. В начале этого периода произошло событие, наложившее отпечаток на все последующие действия как калмыков, так и казахов. Если до 1700 года между калмыками и джунгарами существовал своего рода союз против общих врагов, то, начиная с 1701 года, этот союз фактически распался. В 1701 году Санджиб, сын Аюки, переселился в Джунгарию, где джунгарский хунтайджи отобрал у него людей из улуса, а самого Санджиба отправил домой. Воспользовавшись моментом, казахи в 1702 году одновременно напали на калмыков и джунгар. 25 апреля 1703 года посол Бокей прибыл вместе с Тауке-ханом и Каип-султаном джунгар, предложив заключить перемирие. Сведений о том, чем закончились переговоры, нет, но косвенные признаки позволяют заключить мир. В новой политической реальности, где у калмыков не было джунгарских союзников, Аюка начал искать потенциальных союзников. Он написал письмо османскому султану, в котором предлагал: «Будь другом своих друзей и врагом своих врагов». В сентябре 1704 года османский визирь отправил Аюке ответное письмо. Около 1704 года каракалпакские чингизиды оказались среди калмыков вместе с двумя сыновьями Хасана, Байбулатом и Ишимом, согласно А.З.В. Тогану, Хасан был аманатом (заложником). Через некоторое время к ним пришли каракалпаки, у которых после смерти бывшего владельца Жангира не было соперников за власть, поэтому они попросили Ишима стать их ханом. Упоминается, что Жангир был одним из казахских ханов (наряду с Абулхаиром), принимавших участие в башкирском восстании 1705-1711 годов, в частности в битве при Джуруктау в 1707 году, где Абулхаир был ранен [20]. Можно предположить, что Хасан аманат присутствовал при заключении мирного договора между каракалпаками и казахами, с одной стороны, и калмыками – с другой. Как известно, казахский чингизид Абулхаир

служил при дворе калмыцкого хана, вероятно, в то же время, что и Хасан, и жил там до 1707 года, когда участвовал в битве при Джуруктау [22]. В этой же битве участвовал Каип А.З.В. Тоган, «Казахский хан и каракалпаки», но А.З.В. Тоган не ссылается на первоисточники. 26 февраля 1708 года султан Мурат, потомок хана Кучума, был схвачен царскими войсками с помощью калмыков при попытке штурма Тарки. Уже 12 марта 1708 года 2000 русских крестьян и казаков под предводительством Игната Некрасова совершили налет на штаб-квартиру Аюки, а сам Аюка бежал. 22 мая 1708 года войска Аюки напали на башкир, помогая отряду Бахметева. 13 июня 1708 года калмык Загалдай сообщил, что казахи, каракалпаки и башкиры, донские казаки и кубанцы «действуют сообща». Как отметила Аюка в письме турецкому султану, «иштеки в последнее время чувствуют себя довольно сильными, их принц возглавил армию и захватил русскую крепость Турк на реке ИТИЛЬ... они были взяты в плен. Русский царь приказал казнить принца Иштека. После этого иштеки, каракалпаки и киргиз-казахи, все мусульмане, заключили соглашение об Объединении. Один из вождей каракалпаков был поставлен во главе иштеков». «Принц иштеков» был казнен, что подтверждается словами Аюки, обращенными к царю: «Его кровь на тебе». Это сообщение подтверждается сведениями Загалдая. Вероятно, в 1708 году между каракалпаками, башкирами и казаками был заключен союз против России. В то же время со второй половины 1708 года калмыцкий правитель Аюка старался сохранять нейтралитет, не начиная войны с коалицией и не саботируя просьбы российского государства. В 1708 году вспыхнули восстания на Дону, на Украине, в Поволжье. Внуки Аюки саботировали Кубанскую кампанию в 1708 году. В 1709 году калмыки заключили перемирие с башкирами. Существует распространенная версия, что в 1708 году джунгары напали на казахов. «Злополучные неверные калмыки, подобно муравьям и саранче, очистив хвосты и копыта своих коней, первыми напали на племена и улусы казахского народа, предав (все) потопу и разграблению; большинство племен и родов казахского народа были захвачены неверными разбойниками из Гог и Магог. Мы, рабы, слышим, что казахи и племя каракалпаков, опасаясь бесчисленных армий неверных калмыков, покинули свои древние юрты и положились на укрепления Ташкента. И жители этого района охвачены таким ужасным страхом перед этими злыми войсками, что дрожат, как дрожащие ивы, как Ртуть в (беспокойном) движении». На самом деле, в источнике эта операция датирована следующим образом. До вторжения указана дата 1121 год хиджры, начинающаяся 12 марта 1709 года. После вторжения акция была проведена 22 числа месяца Сафар. указана дата 1121 год (13 мая 1709 года). Скорее всего, это было вторжение джунгар весной 1709 года. Как известно, уже летом 1709 года в беспорядках в Башкирии приняли участие 3000 казахов, 100 каракалпаков, 250 каратабын. В феврале 1709 года каракалпакский чингизид Рысмухаммад был объявлен ханом башкир, а в сентябре 1709 года он вернулся к каракалпакам. Ерофеева И.В. считает, что Абулхаир тогда же ушел к казахам, а в 1710 году был избран ханом в Каракумах. Как известно, датировка Каракумского съезда восходит к сообщению Я.П. Гавердовского в XIX веке. Согласно его сведениям, около 1700 года джунгарский хунтайджи завоевал большую орду, а вместе с ней

Туркестан, Ташкент и Самарканд, заставив их платить дань. Средняя Орда частично подчинилась джунгарам, а частично ушла на север, к границам России. В 1710 году в Каракумах собрались представители в основном младшего жуза (плюс несколько семей кипчаков и найманов). Некоторые из собравшихся людей предлагали бежать от Хунтайджи на Волгу, другие предлагали подчиниться ему. Букенбай из рода Табын (не Канжигалы) резко воспротивился этому, вдохновив народ, который назначил его главнокомандующим армией, а Абулхаира-ханом. Казахи «нападали на калмыков отовсюду», вытесняя их с Эмбы за Урал и из Каракумов за Сарысы.

Если подходить к этим датировкам критически, то следует отметить, что у нас нет данных, которые подтверждали бы датировку Я.П. Гавердовского. В 1709 году джунгары вторглись на земли старшего жуза. Вряд ли это произошло бы, если бы старший жуз признал суверенитет хунтайджи и платил ему дань с 1700 года. Также нет свидетельств того, что Большая орда и часть средней орды подчинялись джунгарам. Неясно, отсутствует ли имя Тауке-хана в сообщениях Я.П. Гавердовского об этом периоде, поскольку он правил в то время. Неясна цель съезда каракумов 1710 года, а также то, почему собрались представители младшего жуза (а это был не Тауке-хан или хотя бы Каип). Мнения, высказанные на съезде, больше похожи на пораженческие мнения, вызванные большими поражениями и потерями, но, как мы знаем, в то время казахи не потерпели каких-либо существенных поражений, которые могли бы привести к суждениям, высказанным на Каракумском съезде. Более того, известно, что в 1710 году джунгары завоевали Восточный Туркестан, то есть, по сути, главным фронтом военных действий был Восточный Туркестан, а не земли казахов. Кроме того, информация Я.П. Гавердовского о том, что после Каракумского съезда, примерно в 1710 году, калмыки были переселены с Эмбы за Урал, не подтверждается письменными источниками. Между тем такое некритическое восприятие даты Каракумского съезда широко распространено в казахстанской историографии. Вполне возможно, что в работе Я.П. Гавердовского есть ошибки. Каракумский съезд действительно состоялся, но, по-видимому, он состоялся в 1723 году, во время знаменитого нашествия джунгар. Тогда все сходится: после нашествия джунгар Абулхаир напал на калмыков и действительно оттеснил их от Эмбы за Урал. В августе 1723 года российские власти получили информацию от калмыцкого посланника кучютуша о том, что Абулхаир «будет сражаться с калмыками и русскими, а с ним сорокатысячная орда», трое из спутников кучютуша были убиты казахами, а семеро все еще находились в плену [5]. Как мы знаем, в 1710 году казахи не нападали на калмыков, а, наоборот, отправили посольство с предложениями мира и антирусского союза. В это время на западных границах Казахского ханства происходили следующие события. 26 марта 1709 года османский султан ответил письмом от Аюки, который отправил его Ногай-цзы Мухаммаду Салиху. Это письмо подтверждает дружеское отношение Аюки к османскому султану (он не поддержал кабардинских черкесов, восставших против Крымского хана), и Аюка описывается как друг друзей и враг врагов Османской империи. Аюка, не уверенный в исходе Северной войны, на всякий случай подготовил почву для выступления против

российского государства. В 1709 году (вероятно, весной или в начале лета) Каип лично встречался с Аюки вместе с башкирским и каракалпакским послами. В это время в Аюку прибыл посол османского султана. Полтавская битва 1709 года изменила все. Вероятно, через некоторое время Аюка осознал масштаб победы в Полтавской битве, в то же время Аюка продолжал поддерживать тайные дипломатические отношения с османским султаном. В начале лета 1710 года (предполагаемая дата) Аюка отправил Пехлеван-Кул-бая к османскому императору с устным докладом (пересланное письмо лишь подтверждало полномочия Пехлеван-Кул-бая) о том, что он готов выступить против России вместе с башкирами, казахами и каракалпаками. Это сообщение было опубликовано в конце августа 1710 г. 5 сентября 1710 г. казанский губернатор П.М. Апраксин встретился с ханом Аюкой на реке Даниловке. На этой встрече были одобрены и подписаны статьи договора «о подданстве хана Аюки народу тайша и российскому государству». Как обычно в таких случаях, правительство, чтобы убедить калмыцких феодалов принять необходимые для себя меры, умело использовало заинтересованность тайши в зарплате и подарках. Жалованье Аюки было увеличено до 1000 рублей в год, а количество свинца и пороха – увеличено. 9 ноября 1710 года Османская империя объявила войну России. В 1711 году калмыки выступили против башкир, нарушив четырехсторонние соглашения с казахами, башкирами и каракалпаками. В том же году калмыки напали на кубанских ногайцев и казаков-некрасовцев. В августе-сентябре 1711 года калмыки напали на кубанских ногайцев, 16 тыс. ногайцев были убиты, 22 тыс. взяты в плен, 40 тыс. лошадей, 200 тыс. голов крупного рогатого скота было захвачено калмыками [4]. Как известно из письма османского императора Каип-хану из Казахстана Аюка нарушила договор, напав на Руста и Ногаю. Здесь стоит отметить, что Каип был не сыном батыра, а его отцом (Каип I, II). А под «русью и ногаями» мы подразумеваем казаков и кубанских ногайцев, воевавших на стороне Крымского ханства и Турции. В письме османскому султану, датированном 1125 годом, Каип-хан писал, что после нарушения соглашения с Аюкой казахи «дважды воевали с Аюкой», также следует отметить, что сам Каип и его младший брат Татарский хан готовы «поднять меч ислама», по-видимому, выступая против калмыков и русские [14]. Нарушив Союз, казахи попытались воевать с Аюкой, но в 1712 году произошло «открытие джунгарского фронта». Как отметил Каип в сообщении от 1715 года, контайша отправил посланника 3 года назад, а затем, нарушив линию фронта, контайша напал на казахов. По-видимому, в том же 1712 году казахи напали на джунгар. Война на два фронта снизила способность казахов вести военные действия против калмыков, хотя казахи и каракалпаки пережили внезапный всплеск набегов на калмыков. Как поясняет Ш. Лемерсье-Келькье, апогей могущества калмыков пришелся на 1710-1715 годы. В 1714 году Аюка приняла большое китайское посольство, которое было отправлено 26 мая 1712 года [17]. С 1713 года над Аюкой нависла угроза нападения кубанских ногайцев. В начале 1715 года на Кубани напали калмыки, уведя с собой около 12 000 ногайцев и караваны юртовых татар [3]. Аюка бежал под защиту русских войск. В 1715 году казахи впервые за долгое время направили дипломатических представителей к российским властям, отказавшись

таким образом от активной антироссийской политики, проводившейся с момента заключения союза с башкирами и каракалпаками. Следовательно, в 1715 году казахи начали менять свою внешнюю политику по отношению к российским властям.

В XIX веке начались попытки серьезного научного изучения истории казахско-калмыцких контактов в российской исторической науке. В 1817 году К. Костенков в своем сборнике «Исторические и статистические сведения о калмыках, кочующих в Астраханской губернии» привел факты политических отношений калмыков-джунгар с казахами в XVII-XVIII веках. В 1832 году вышло 3-томное «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей» А.И. Левшина, которое до сих пор остается актуальным для современных исследователей, несмотря на решение некоторых проблем, поставленных в этом исследовании, и изменение философских взглядов на историю степи за последние два столетия.

На рубеже XVI-XVII вв. жизнь ойратских племен резко изменяется. Начинается период кочевья: дербеты и торгуты направляются на северо-запад, через юг Западной Сибири и территории Северного Казахстана к Волге, где впоследствии будет образовано Калмыцкое ханство с российским протекторатом [1].

История казахско-калмыцких отношений была изучена российскими и казахстанскими учеными, такими как Н.Н. Пальмов, С.Д. Асфендияров, С.К. Богоявленский, В.А. Моисеев, М. Тынышпаев, А. Бокейханов, К.Н. Бурханов, С.Ф. Мажитов, И.Я. Златкин, В.А. Моисеев, В.З. Галиев, И.В. Ерофеева, К. Хафизова, И.А. Ноздрина, Ж.М. Сабитов и другие.

Каждый исследователь, изучая содержание и характер отношений между этими двумя народами, сталкивается с проблемой недостатка исторических свидетельств и достоверности историко-документальной информации о любых контактах, включая дипломатические, между ойратами, к которым относились волжские калмыки, и казахами. Хотя с тех пор были обнаружены новые факты, оценка автора А.И. Левшина остается актуальной: «оно (описание) не может быть ни полным, ни подробным, ибо народ не имеет ни летописей, ни других памятников древности, а предания, которые сохранились, настолько разнообразны, что нельзя составить цельную картину из них». Это суждение до сих пор вызывает затруднения у современных историков.

Отношения между казахскими ханами Младшего жуза и волжскими калмыками имели как периоды мирного сосуществования, так и противостояния. В русских исторических источниках, включая книгу «Большой чертеж», написанную во время правления Феодора Иоанновича, есть информация о расселении казахов и калмыков. Согласно этим источникам, казахи Младшего жуза были расселены к западу от ногаев. В конце XVI века ойраты-калмыки появились на Южном Урале, в казахских степях и на Волге. Причины их продвижения на запад не до конца ясны, но одна из них – конфликты между вождями ойратских племен. Хо-Урлюк, один из высших титулов джунгарской аристократии, повел свой народ на запад в казахские степи. В XVII столетии архимандрит Иакинф предложил версию, что Хо-Урлюк поддерживал планы

джунгарской аристократии восстановить империю Чингисхана. Третья версия связана с захватнической политикой джунгаров, которые вели войны со Средним и Старшим жузами казахов. В 1616 году Казахская Большая орда оказалась под контролем калмыков, но их влияние было ограниченным, и казахские орды Семиречья продолжали сопротивление. Информация о контактах Младшего жуза с ойратами-калмыками в первом десятилетии XVII века отсутствует.

Второе десятилетие XIX века было спокойным в казахско-калмыцких отношениях. Русские послы писали в своем отчете за 1616 год, что «в Колмацкой земле казацкая большая орда и киргизская орда теперь находятся в подчинении и покорности, и калмыки сильны для обеих орд. Ясиры казацких и киргизских земель были сначала захвачены целиком в колмацкой земле, и теперь богатыртайцы, найдя их, отдают без выкупа. А начальники казачьих и киргизских орд шлют ему битье челом и живут с ними на совете и во всех отношениях герой-тайша выше их самих и слушаются его» [7].

Из содержания письма ясно, что к этому времени отношения, существовавшие между казахами младшего жуза и поволжскими калмыками, оставались на уровне добрососедства, насколько это возможно говорить о добрососедстве в условиях постоянных междоусобиц казахских ханов («Казачьи орды среди сами они – народ секуца», которые в полной мере эксплуатировались волжскими калмыками.

И казахи, и калмыки заходили на территорию друг друга (официальных границ не было), иначе откуда взялись казахские пленные, захваченные калмыками? Но, как видите, отношение калмыков было вполне дружелюбным. На это указывает тот факт, что калмыки вернули казахских пленников без выкупа, хотя и не без специального призыва казахских ханов («они посылают бити челом», то есть каждый раз кого-то посылают за пленниками, чтобы освободить их. – Ред.). Этот же факт говорит о том, что Хо-Урлюк не отказывался от идеи подчинить казахов, расширив уже занятую им территорию, в том числе за счет ногайских и казахских земель.

Пройдя через казахские степи, основные силы Хо-Урлюка в 1613 году достигли Яика (Урала). В 1618 году разведчики появились на берегах Каспийского моря. К 1630 году Хо-Урлюк с основными силами достиг Волги. Уже в этот период агрессивные интересы Хо-Урлюков возросли, и вряд ли это понравится казахским ханам.

Однако есть свидетельства о взаимных набегах калмыков и ногайцев. Например, они есть в материалах посольства М. Тиханова, отправленного в 1613 году царем Михаилом Федоровичем к персидскому шаху Аббасу. По совету знающих людей маршрут был составлен так: сначала до Самары, затем через ногайские степи на Яик, затем в Ургенч и Персию. «Мы продвигаемся по этому пути быстро и без страха, но мы должны позаботиться о лагерях некоторых колматских людей... и как можно скорее... на реках вскрывается лед... и будет корм для лошадей, тогда, господин, колмики и ногаи будут откармливать лошадей, и в степи не останется людей, потому что тогда колмики и ногаи научатся чинить входы между собой... по дороге нельзя проехать» [23]. В этот период нет никаких свидетельств агрессии будущих калмыков Поволжья против

казахов малого жуза.

Калмыцкие семьи, пришедшие на Волгу, поселили ногайцев между Уралом и устьем Эмбы, о чем позже уже появились официальные свидетельства: «Хозяин калмыка Доржи Назаров кочует по Эмбе и Яику», – писал И.К. Кирилов, начальник Оренбургской экспедиции [10]. Это письмо датируется 1734 годом, а чуть менее века назад, в 1628 году, Хо-Урлюк завоевал и подчинил Джамбулутскую Ногайскую орду, которая кочевала по Эмбе, а спустя 2 года покинула берега Волги. В «истории калмыцких ханов» говорится: «В тот год, когда Шорой Лу (то есть в 1628 году) покинул нутукью (место кочевья) в Джунгарии, он двинулся на запад. Прежде чем достичь реки Зай (Урал), он покорил Эмбулук (Джимбулук) Татары, кочевавшие под рекой Эмба; переправились через реку. Урал подчинил своей власти поколения татар: они прибыли на берега Волги во времена Нагая, Хатай-хабчика (кипчака), житесена (Эдисана) и Темура Морина (1630)».

В то время никто не мог помешать Хоурлюку поселиться на Волге, потому что там не было никого, кроме слабых татар. Русских городов было немного. Между тем, эта отдаленная, богатая травой страна была самым удобным местом для кочевания ойратов. Таким образом, хо-урлюки от Урала до Волги, от Астрахани до Самары (самур) разместили своих подданных на постоянных кочевьях. Хотя эта страна принадлежала Цаган-хану (Белому царю), Хо-Урлюк, несмотря на дружеские отношения, завладел этой страной, которую он любил, не сообщив об этом царю, и не подчинился ему [6].

Покорение Ногайской орды датируется 1633 годом, возможно, это была первая победа тайши Хо-Урлука. Здесь он оставляет своего старшего сына Шукур-Дайчина и переезжает в Эмбу. В 30-е годы Хо-Урлюк подчинил себе улус бывшей Большой Ногайской орды, заняв территории Правобережья Волги.

В исторических источниках мало информации об отношениях между казахами и калмыками Поволжья в XVII веке – начало 30-х годов XX века. Нет никаких значимых событий, связанных с казахами малого жуза и ордой Хо-Урлука (по крайней мере, официальных свидетельств об этом нет), но в 1634 году Хо-Урлюк заключил союз с тайши Дербетом Далай-батыром и Хото-Хоцином, будущим правителем Джунгарского ханства. Это соглашение по праву можно назвать историческим соглашением для волжских калмыков. И этот союз имел негативные последствия не только для ногайского и сибирского алтын-ханов, но и для казахов [15].

Приведенная выше выдержка из Истории калмыцких ханов иллюстрирует лицемерный характер политики Хо-Урлука не только по отношению к российскому правительству, но и к кочевым народам нижнего Поволжья.

В 1655 году Дайчин – сын Хо-Урлука – подписывает «герб» и присягает на верность царю Алексею Михайловичу. Показательно, что в параграфах «шерти», приведенных Иакинфом, упоминаются народы, с которыми Дайчин клянется не воевать, и те, с кем он поддерживает добрососедские отношения, но среди них нет упоминания о казахах [12].

Калмыцкие правители сознательно создали свое собственное государство на землях, которые на самом деле им никогда не принадлежали Дайчины

«шерти» (1655-1657) и Мончак (1661) закрепили за собой территории кочевий калмыков (рис.): на западе они граничили со степями Донской области, на востоке доходили до Яика, на севере проходили по трассе Царицын (Волгоград) – Саратов – Гурьев (Атырауская) линия, на юге они заканчивались у подножия Северного Кавказа. Таким образом, Калмыцкое ханство к северо-западу от земель младшего жуза стало буфером между казахами и Россией, а река Урал стала границей между казахами младшего жуза и Калмыцким (Торгутским) ханством волжских калмыков, образованным в 1734 году в нижнем Поволжье [10].

Вся вторая половина XIX века – это, по сути, история усиления присутствия калмыков в Нижнем Поволжье, что, естественно, требовало от их ханов проведения последовательной политики по отношению к своим соседям, в первую очередь казахам и ногайцам. Граница по реке Урал, как и другие рубежи, была весьма условной для этих кочевых народов. И не только регулярные сериалы, но и дипломатические, торговые и культурные связи [9].

Этот период знаменует собой период расцвета и укрепления могущества Калмыцкого ханства, возглавляемого тайши Аюкой (который позже получил титул и печать хана от Далай-ламы), правнуком Хо-Урлука, который пытался поддерживать многосторонние отношения со своими соседями. Результатом встречи русских с представителями российской администрации в Астрахани в феврале 1673 года стал русско-калмыцкий союз [11].

В частности, этот договор давал Аюку полномочия защищать юго-восточные границы России от кочевников, не удерживая их при этом от набегов.

Были также случаи прямых провокаций со стороны некоторых представителей российского правительства, которые играли на казахско-калмыцких противоречиях.

Между тем, казахско-калмыцкие отношения не ограничивались политическими и военными конфликтами. Совершенно особым аспектом таких отношений являются брачные союзы между представителями народов. В любом случае, казахско-калмыцкие браки следует рассматривать как один из механизмов степной дипломатии, позволявший (пусть и временно) укреплять добрососедские отношения и сглаживать конфликты. Вот несколько примеров. Так калмыцкая Дилхаш, дочь Хо-Урлука, стала женой хана Есима, отца Касым-хана, который вошел в историю казахов своими законами. Жена хана, представительница младшего жуза Абулхаир, тоже была калмычкой [10].

Несмотря на ряд положительных сдвигов в казахско-калмыцких отношениях, их главным двигателем была борьба за лучшие территории, и в XVIII веке они начали усиливаться к началу XIX века, о чем свидетельствует, например, Ж. М. Сабитов, рассматривая историю казахско-калмыцких отношений. Калмыцкие отношения в 1700-1715 годах [18]. Калмыки нарушают соглашения о перемирии с казахами и башкирами. В ответ казахи, каракалпаки и башкиры, донские казаки и кубанцы «идут вместе», как отмечается в калмыцком Загалдае 13. он сообщал об этом в июне 1708 года. Попытка казахов сразиться и с ханом Аюкой, и с джунгарами не увенчалась успехом [19].

В сентябре 1723 года хан Абулхаир во главе объединенного войска казахов и каракалпаков выступил против волжских калмыков, переправившись через Яик.

Целью похода было сделать невозможным военный союз между джунгарами и калмыками. Отряд Доржи Назарова потерпел поражение. Однако калмыки обратились за помощью к российскому правительству. В результате казахи снова возвращаются на Яик.

Из сохранившейся переписки 1723 г. Цеван-Рабдана и хана волжских калмыков Аюки (1646-1724, правление с 1672 г.) ясно, что хан Джунгарии весьма заинтересован в военно-политическом союзе с волжскими калмыками, который позволил бы организовать одновременное нападение: с запада – калмыков на Младший жуз, с востока – джунгаров. Он сообщает Аюке о своей трехлетней войне с казахами и каракал – паками, намерениях кочевать у Волги и Яике и желании закрепить союз браками родственниц Аюки со знатными джунгарами своего рода [2, 12].

Из этой переписки следует, что военные действия против казахов были очень успешными, и для закрепления успеха джунгарам был необходим прочный союз против казахов с ханом Аюкой. Для казахов младшего жуза победа над волжскими калмыками стала важной целью.

В ходе военных действий 1723-1725 годов джунгары овладели сырдарьинскими городами и вышли к Аральскому морю. Джунгарское нашествие привело к тому, что даже некоторые кланы младшего жуза отрываются от кочевий и уходят в Хивинское и Бухарское ханства, другие перемещаются на запад, к границе с Россией, а также на Южный Урал.

Здесь они сталкиваются с противодействием волжских калмыков и башкир, которые вовсе не стремятся отказываться от какой-либо части земель, занятых вдоль Илека и Волги [3].

А.И. Левшин пишет по этому поводу: «Волжские калмыки, башкиры, сибирские казаки, как и все остальные, стали нападать на них (казахов. – Ред.). Галдан-Церен не мог быть равнодушным свидетелем гибели древних врагов своего народа, он не мог не воздать им за те заботы и оскорбления, которые его предки терпели от них на протяжении более ста лет, и поэтому не только нанес несколько сильных ударов кыргызам Казаки в то время, но также и в 1723 году отняли у них столицы ханов Туркестана, Ташкента и Сайрама и, наконец, полностью подчинили своей власти некоторые ветви большой и средней орда».

Чтобы избежать участи полного уничтожения, средний жуз переселяется на север, в верховья рек Тобол и Омь.

Некоторые семьи старшего жуза отправились в Среднюю Азию, в Самарканд, Фергану и др. По мнению исследователей, миграция казахов младшего и среднего жузов показала альтернативу их политической привлекательности: малого и среднего жузов – на север, в Россию, старшего жуза – на юг, в ханства Центральной Азии [21].

А.И. Левшин, безусловно, был ярким сторонником присоединения казахских жузов к России, но его стремление к максимальной объективности и гуманистическому мировоззрению не позволили автору скрыть ужасные последствия этого вынужденного трагического кочевничества:

«Эти переходы приводили к неизбежным разрушениям и смерти. Стада с каждым днем уменьшались, товарообмен прекратился, нищета и страдания стали

обычным явлением: одни умирали от голода, другие бросали своих жен и детей (...). Такое безрадостное положение кыргызы долго терпеть не могли. Из двух зол, стоявших перед ними, было легче выбрать то, которое сулило определенные выгоды, если не в настоящем, то в будущем» (Левшин, 2019: 656). В итоге на Общем съезде было принято решение «чтобы наступать, нападать на общих врагов и изгонять их с исконных земель киргизских казаков» и хан Абулхаир (1693-1748) был избран общим вождем [8].

Конец 20-х годов XX века для младшего жуза (как, впрочем, и для всего Казахского ханства) полон драматических событий, связанных с противостоянием с джунгарами. Казахское ханство было разделено на три жуза, которые уже защищались от врагов.

Подробности этого противостояния выходят за рамки исследования, поэтому скажем лишь, что практически безвыходное положение малого жуза, оказавшегося во враждебном окружении, в том числе и в Калмыцком ханстве, определило для хана Абулхаира только один выход: просить покровительства у России [13].

Дипломатические переговоры 1730 года завершились в следующем году подписанием закона о присоединении казахов младшего жуза к России. Однако это событие не положило конец междоусобицам казахских родов младшего жуза, а также волжских калмыков, хотя они и были подданными России.

Результаты

Дипломатия Абулхаир хана, правителя Казахского ханства, и Аюка хана, правителя Калмыцкого ханства, в XVII-XVIII веках была значительно обусловлена внешнеполитическими интересами Российской империи. Россия стремилась использовать эти отношения для укрепления своего влияния в Центральной Азии и как буфер против других экспансионистских держав, таких как Цинская династия.

Абулхаир хан, осознавая сложность политической обстановки, активно вел переговоры с Россией, стремясь обеспечить безопасность своих границ и стабильность внутри ханства. В то же время, Аюка хан использовал дипломатию для укрепления позиций Калмыцкого ханства, искусно маневрируя между великими державами того времени.

Роль России в дипломатии между этими двумя ханствами была двойственной. С одной стороны, Россия выступала как защитник и союзник, а с другой – как держава, стремящаяся расширить свои территории и влияние. Это привело к серии договоров и соглашений, которые в разные периоды то укрепляли, то ослабляли позиции ханств в регионе.

В целом, дипломатические усилия Абулхаир хана и Аюка хана, а также вмешательство России, оказали значительное влияние на политическую карту Центральной Азии, результаты которого ощущаются и по сей день.

Совместные действия Аюка хана и Цеван Рабдана, важного политического и военного лидера Цинской династии, отражают сложность международных отношений в Центральной Азии в XVII-XVIII веках. Их альянс был направлен на сдерживание российского влияния и расширение своих территорий.

Аюка хан, используя своё влияние среди кочевых народов, и Цеван Рабдан,

обладая ресурсами Цинской империи, стремились создать сильный фронт против общих врагов. Этот союз был выгоден обеим сторонам: Калмыцкому ханству – для укрепления своих позиций на западе, а Цинской династии – для контроля над стратегически важными регионами и торговыми путями.

В то время как Россия активно продвигала свои интересы на востоке, альянс Аюка и Цеван Рабдана стал значительным препятствием, требующим внимания и ресурсов. Это противостояние не только определило политический ландшафт эпохи, но и заложило основы для будущих геополитических конфигураций в регионе [17].

Таким образом, совместный план Аюка хана и Цеван Рабдана был важным элементом в борьбе за власть и влияние в Центральной Азии, и его последствия оказали значительное влияние на ход истории региона.

Заключение

Изучение дипломатических отношений между Казахским и Калмыцким ханствами в контексте влияния Российской империи и Цинской династии открывает новые горизонты понимания международных отношений на рубеже XVII и XVIII веков. В ходе исследования было выявлено, что взаимодействие между ханствами не было однозначным или линейным; оно характеризовалось сложной сетью союзов, конфликтов и дипломатических маневров, которые были глубоко укоренены в социально-исторических реалиях того времени.

Российская империя и Цинская династия, используя свои ресурсы и политическое влияние, играли ключевую роль в формировании внешней политики ханств. Это, в свою очередь, приводило к изменениям в региональной динамике и имело долгосрочные последствия для стабильности и развития Центральной Азии.

Важным аспектом является то, что исторические уроки, извлеченные из анализа этих отношений, могут быть применимы и в современных международных отношениях. Понимание того, как исторические события формировали дипломатические стратегии и внешнюю политику государств, может предоставить ценные уроки для современных политиков и дипломатов.

Таким образом, данное исследование не только вносит вклад в историческую науку, но и обогащает наше понимание дипломатии как искусства и науки, актуального как в прошлом, так и в настоящем. Таким образом, военное противостояние казахов и ойратских племен, в том числе и волжских калмыков, определило главный вектор их взаимоотношений за весь рассмотренный исторический период. Главной причиной этого стала борьба за плодородные пастбищные земли, на которые претендовали и те и другие, за торговые пути, за военную добычу и стремление волжских калмыков, с одной стороны, создать новое ойратское государство, не потеряв связь с джунгарами, с другой стороны, казахов Младшего жуза отстаивать собственные геополитические интересы.

Вместе с тем, деля сопредельные территории, казахи и волжские калмыки просто не могли не устанавливать экономические и торговые контакты. Одним из видов межплеменной степной дипломатии становились брачные союзы.

Литература:

1. Ажидинов А.С., Дуйсекова А.Т., Отеуов Н.Н. Калмыцко-джунгарский совместный план военной агрессии на казахские ханства в конце XVII – начале XVIII века // Социально-экономический и гуманитарный журнал. – № 3. – 2022. – 15 с.
2. Акылбаев М.И., Нартбаев Ш.Ж., Отеуов Н.Н. К проблеме казахско-ойратских (волжские калмыки) отношений в XVII в. – первой половине XVIII в. // Социально-экономический и гуманитарный журнал. – № 4. – 2022. – С. 166-168 с.
3. Басхаев А.Н. История Калмыкии и калмыцкого народа с древнейших времен и до конца XX века: – Элиста: Калмык. кн. изд-во, 2012.
4. Грибовский В.В. Сень Д.В. Кубанский султан Бахты-Гирей: феномен нелегитимной власти в Крымском ханстве первой трети XVIII в. // Тюркологический сборник. – М., 2013. – 92-137 с.
5. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. 2-е изд. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 485 с.
6. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – 456 с.
7. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства 1635-1758. – М.: Наука, 1983. – 336 с.
8. История башкирского народа: в 7 т. – Уфа: Гилем, 2011. – Т. 3. – 476 с.
9. История Казахстана в русских источниках: в 3-х т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2020. – Т. 2. – 448 с.
10. Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 2019. – 656 с.
11. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1607-1636. – Москва, 1959. – 616 с.
12. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. – 343 с.
13. МИБ, 1936 – Материалы по истории Башкирской АССР. Том I, Часть первая. Башкирские восстания в XVII и первой половине XVIII веков. – М., СПб., 1936. – 632 с.
14. МИКЦА, 2011 – Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Вып.1. – Астана, 2011. – 276 с.
15. Митиров А.Г. Ойраты-калмыки: века и поколения. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1998. – 384 с.
16. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи 17–18 вв. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 238 с.
17. Ноздрин И.А. Калмыцкое ханство в системе международных отношений в Центральной Азии в XVIII веке: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03. – Барнаул, 2007. – 212 с.
18. Сабитов Ж.М. Казахско-калмыцкие отношения в 1700-1715 годах. URL: <https://cyberleninka.ru> Грн-ти>-kalmytskie-otnosheniya.
19. Султанов Т.И. Государственно-политическое развитие в XVI – середине XVIII в. История Казахстана и Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс,

2021. – 276-314 с.

20. Таймасов С.У. Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. – М., 2009. – 344 с.
21. Тепкеев В.Т. Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке: 1700-1771 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2005. – 163 с.
22. Тоган А.З.В. История башкир. – Уфа, 2010. – 352 с.
23. ЦГАДА. Ф. Персидские дела. Д. 1. Л. 359, 52.

ҒТАХР: 30.01.09

Ж.К. Аманова

«Абай облысының білім басқармасы» ММ «Дарындылық пен қосымша білім беруді дамытудың облыстық ғылыми-әдістемелік «Дарын» орталығы» КМҚК, Қазақстан, Семей қ., alima0302@mail.ru

БАЙҚОШҚАР БАТЫР

Сонау XV ғасырдан қазіргі заманға дейін сақталып тарихтан куә болып, ақиқат айғағындай туған өлкемізде ата-баба дерегін дәлелдейтін тау, өзен, көл, жансыз тарихи скерткіштер, қоныс жұрттары табылғанын білеміз. Найман тайпасына қосылатын Ергенекті тобындағы Бура (Бақанас) руынан. Шежіре дерегінде Бура (Бақанас) рулары Найман атамьздың Белгібай баласының Қаракөз (Ақбаршын) деген әйелінен туған Төлегеннен тарап, ұрпақтары қазіргі заманымызға дейін жалғасуда. Төлеген бабамыз батыр болып, өз алдына әскер басқарып, XIII-XI V ғасырда әйгілі Жошы хан армиясы құрамында Дешті – Қыпшақ пен Хорезм мемлекетін жаулау жорығына қатысады. Дешті-Қыпшақ жерінен Жәнібек сұлтанға қол қосып келген Ергенекті тобына кіретін Сармантай, Сары, Сарман батырлар екен. Дүрбіт-ойраттармен ата-жұрт үшін болған соғыстардың бірінде Сарман батыр қаза табады. Зираты қазірде сақталған. Сарман батыр қос тіккен жер Бақанас өзені жағасында. Кейін бұл жер ел қонысы болып Бақанас ауылы атанды. Осы ауылда Сарман батыр жанұясында Бақы мен Бақанас атты ұлдары ер жетеді. Бұл екі ұлдың анасы атына көркі сай Алтыншаш болған. Бақанастың (Бура), Бақының (Көкжарлы) болып, екі есімді болуын олардың батыр ағалары Саржомарт шешімімен болған екен. Ал, қазіргі Бура руларының арғы атасы XV-ғасырда Сарман батырдың жанұясында дүниеге келген Бақанас. Шежіре дерегі және тарихи куә ескерткіштер сақталған Наймантаудың (Шыңғыстаудың) сыртындағы ата-мекенді асыл-дерек деп баяндасақ біз Сарман ұлы Бақанас (Бураның) ұрпақтарымыз. Осы Бура атанған Бақанас бабамыз 90 жылдан аса өмір сүріп, есімін жалғастырған рулар қалыптастырады. Сол заманнан кәрі тарих куәсі болып қалған жансыз ескерткіштер Шыңғыстау Сыртында. Олар, «Бура» тауы «Сарғалдақ» ауылы, «Бақанас» ауылы, «Байқошқар» ауылы, «Қырық Ошақ», Бура, Байқошқар, Елшібек зираттары, «Орманбет (Орыс) батыр кесенесі», «Көп бейіт қорымы». Атақты «Ақтабан шұбырынды» қыйын-қыстау кезінде ру халқының басын

біріктіріп ұйымдастырған батырлар Байқошқар, Елшібек, Орманбет (Орыс), Дүрбеуіл, Алтай, Жанкісі, Бекежан, Төлеке, Бүкі және Шүрек пен Қонақай билер. Бура ұрпақтары Жоңғарға қарсы соғысқа атақты көкжал Барақ батыр әскеріне қол қосқан. Көкжал Барақ батыр әскері Ертістің екі жағасындағы жерлерді, Өр Алтай аймағын Жоңғарлардан азат еткен. Кейінгі Абылай хан дәуірінде ру халқы шекара шебін күзетіп отан қорғаны болды. Шүрек би мемлекет атынан елшілік қызметін атқарған, Қонақай би хан кеңесінің мүшесі болып, маңызды ұсыныстар жасап халық жағдайын жеңілдеткен.

XV-ғасыр аяғынан қазіргі заманымызға дейінгі ұзақ уақытта қыйлы-қыйлы оқиғалар Бура мен оның әулетінің қатысуымен өтіп келеді. Бураның балалық өмірі әкесіз өткені, жетімдіктің ауыртпалығына шыдап ер жеткені, заманында қоғамдық өзгерістердің күәсі бола жүріп, еліне, жұртына пайдалы істер атқаруды міндетім деп санағаны, оны әулет бабасы етіп тарихта қалдырды. Бура бұл дүниеден озғанша қазақ халқына, әулетіне жауыз дұшпаны жоңғарлармен жаугершілік қақтығыстың ду ішінде жүрді. Еліне, әулетіне бейбіт өмір орнату үшін ақ білегінің күшін, ақ найзасының үшін жауға қарсы жұмсады. Елін, жұртын қорғаған қол астындағы сарбаздарымен ұзақ сапарда жүрген кездері аз болмаған. Сарман сияқты, жоңғарларды ата-жұртынан аудыру жолында үнемі аттың жалында, түйенің қомында күнін өткізген. Ел-жұртын қамқорлығына алып, ұрпағының өсіп-өнуін де ұмытпады. Жаугершілік заманда өзіне қарасты халқының түбегейлі мекенде жайлы сулы, нулы қонысы болмаған. Соның бір дәлелі өз отбасында дүниеге келген перзентерінің есімін Алатау, Құлатау, Сарғалдақ, Сырмақ – деп, жер, су, табиғат құбылысына, байланыстырын атаған. Алатау атты ұрпағы аты айтып тұрғандай жорық бағытындағы тау қырқаларында дүниеге келген. Құлатау да – жорық кезінде, адам баласы бұрын-соңды мекендемеген, қоныстыққа жарамсыз қаңыраған жартасты тау арасында дүниеге келген. Бура өз өмірінде жасы ұзақ жасаған баба деседі, Немере, Шөбере ұрпақтарының өз алдына отау, ел-жұртты болғанын тамашалаған екен, Бірақ ежелгі ата-тегі мекендеген жер, су иелігін қорғауды алаш азаматы бірігіп қорғауды тасқа басылған заң санап, ұрпақтан-ұрпаққа насихаттап отырған. Сондықтан болар Бура әулетінің зиялылары, батырлары заманында қоғамдағы қыйлы-қыйлы оқиғаларға араласып, халықтың мұң-мұқтажын шешіп, жер бетінен жойылып кетпей жалғаса беруіне еңбек еткен. Наймандар оның ішінде Бура әулеті Қазақ Ордасының жер, су, жайылынын зорлық жолымен иемденуді көксеуші ойрат жоңғарлармен жиі-жиі шайқасып тұрған. Кейін бұл қақтығыстар отан қорғау күресіне айналған. Шағын қақтығыстарды Найман батырлары басқарып, зиялылары ел арасындағы келісім мәселесіне араласып халқының тыныштықпен өмір сүруін қамсыздандырған. Алайда шағын қақтығыстар іргелес отырған тұрғындарға ғана белгілі болған, тарихқа кірмей қала берген. Айтар болсақ шағын қақтығыста елін, жерін қорғаған Байқошқар, Елшібек, Орманбет, Жанкісі, Төлеке, Сарман, Танаш, Көкжал барақ, Бекежан, Бүкі тағы басқа білікті Найманның батырлары болған. Байқошқар батыр сол кезде Найманның мың қолды әскерін басқарған екен. Өзінің әскерінің туы болған. Жауға қарсы шайқаста әскері «Байқошқарлап» ұран салған.

Талай теке-тірес шайқастың жеңісін, жекпе-жекке шығып, күш атасын, айла-әдістің түрін, ер жүректің бейнесін көрсетіп, еліне, жұртына әперіп отырған, батырлардың шайқас алдында жекпе-жек сайысымен күш сынасып, әскеріне жігер беретін салты болғаны тарихта жазылған шындық. Батыры жеңген жақтың әскері де жеңіп, жауының ел жұртын тонап, ойларына келген қыянкестілікке де барған жағдайлар айтылып, халық жадында сақталып қалған. Байқошқар-батыр бабамыздың ұрпақ шежіресінде қазақ, қырғыз, қалмақ әйелдерінен туған ұрпақ әулеттерін таратады. Осы әулет қырғыздан туған Орманбетті «Орыс батыр» атайды. Ал, Байқошқар батыр бабамыздың қалмақтан туған Қойбағар ұлынан тараған ұрпақ өз алдына бір ру әулеті болып өсіп-өніп, өмір сүріп жатыр. Бұлардың қалмақ аналары туралы адам сенгісіз аңыз бар, марқұмды өз еркінсіз тоқалдыққа мәжбүр еткен болу керек, етегі қанап, сәбилі болсада, кегі ойында сақталғанда амалын табу жолында болған. Ақыры Батыр бабаны қапыда қалдырып, жау шебінде емес, сауытсыз, қару-жарақсыз қалпында аңдып жүріп, жау оғымен о дүниелік етеді екен. Жұртқа белгілі «Ақтабан шұбырынды» қазақтың үштен екісін қырған деген деректі тарихшылар жазып жүр. Сол, тар-жол, тайғақ-кешу кезінде жерінен ауа көшкен Бура әулетіне басшы болған, аштықпен жаудан аман алып шыққан жоғарыда аталған ел зыялылары, батырлары. Олардың ішінен елін, жұртын ұйымдастырып, бастарына түскен қиындықтан шығуға ақыл-кеңесін берген билер Қондыбай ұрпағынан Қонақай, Мұңсыз ұрпағынан Шүрек деген ардагерлерді Бура әулеті ұмытпайды. Қонақай Жанкісі баласы аса көрнекті батыр, әрі би, әрі ғайыпты болжағыш әулие екен. Құдайқұлұлы Шүрек екеуі ел-жұртына қарасты халыққа басшылық жасап, «Ақтабан шұбырынды» болған заманда батыстағы Дешті-Қыпшақ жерінен пана тауып, халқы аман-есен тірі қалған. Бұл екі азамат 1740 жылы Кіші жүз Әбілхайыр ханмен бірге Ресейге бодандыққа ант берген құжатқа қолдарын қойған.

Бура-наймандар «Ақтабан-шұбырындыдан» соң өздерінің атамекеніне қайта оралып өмірлерін жалғастырған. Қазақ руларының ХҮІІІ-ғасырда қоныстануы туралы деректер бойынша Бура-Найман әулеті Семей бекінісі мен Далон Форпосының аралығындағы мал-жанға жайлы, жайылымды жерлерге орналасқан. 1839 жылғы деректерге қарағанда негізі бөлігі Көкпекті округінде шоғырланып, жайлауға шыққанда Қызылсу, Шар өзендерімен Балқылдақ, Жылансу өзендеріне қарай көшетін болған. Көкшетау, Баянауыл округінің жерінде де орналасқан рулары болған. Жалпы Бура-Найман рулары Павлодар облысының Май аулдананынан Өскеменге дейін Ертістің екі жағын ала жайғасқан.

Жылтыр Бақайұлы Бура руының Қаратаз тармағынан шыққан ХІХ-ғасырдың сексенші жылына дейін өмір сүрген ақын. Жарма ауданының 10-шы разьезінде тұратын шөберелерінің айтуынша, жетпістің ішінде қайтыс болған көрінеді. Зираты Шар станциясынан күнбатысқа қарай 5 километр жердегі Бас қарауыл шоқысының шығыс беткейінде. Заманында талай айтысқа түскен, туған жер, су, ағайын, ауыл адамдары туралы көптеген өлең жазған. Бірақ ұрпақтары жинап-теріп сақтамағандықтан бізге әзір белгісіз.

Тек ақынның;
Сұрасаң руымды екі тазбын /Ақтаз, Қаратаз/
Атам Сарман болғанда кімнен азбын?
Теңіздей толқып жатқан Ергенекті
Мен жүзген айдынында қоңыр қазбын,
– деген шумағы ел арасында кеңінен тараған.

Ақын Жылтыр Бақайұлының бұлбұл үнді жыршы, терең ойлы сөз зергері екенін оның туған жиені – Нұрғали Түнқатаровтың мына өлеңінен аңғарамыз;
Нағашым Жылтыр ақын шыққан Таздан,
Болмайды жақсы жаман көппен аздан
Сайраған тамам Найман бұлбұлы еді
Нар сөзді кеудесіне құдай жазған – дейді. Жалпы Бура-Найман ұрпақтары Қазақ Ордасы қалыптасуының алғашқы жылдарынан бірге жасап өсіп-өнгендігі тарихтан белгілі болып отыр.

Бура-найманның аруақты «түйе балуаны» атанған, алып күшті Сәуірбай деген азаматын Қылыш төре өзіне қолшоқпарлық қызметші бол деп зорлайды. Бірақ оған балуан көнбейді. Екеуінің арасында болған келіспеушіліктің шындығын дәлелдейтін шығарма бар. Сәуірбай балуанды терең зерттеп, балуанды көзімен көрген адамдармен жүздескен атақты Төлеу ақынның немересі Қаске Есенқараұлы дастан жазған. Осы дастастан мазмұнын баяндайын:

«Бері таман ақ патшаға бағыныпты,
Халыққа алым-салық салыныпты,
Төреден сұлтан сайлап ұлық болып,
Патшадан шен алам деп жағыныпты.
Сұлтаны патша сайлаған Қылыш деген,
Өмірі бір ісі жоқ дұрыс істеген.
Кедейге зұлымдығын айқындаса,
Уезде төре сөзі дұрыс деген»

– деп Қылыш төренің халыққа жасаған қыянатын тұжырымдай келе, Сәуірбай Бура-найманның Қаратаз әулетінің Қойбағар руынан шыққан осы кездегі адал жанды, аруақты, алла табиғи күш иесі етіп жаратқан азаматы еді, оның алып күшін Қылыш төре өз пайдасына пайдаланғысы келіп, маған қызмет жасайсың деп зорлықпен бағындырғысы келеді дейді. Сәуірбай зұлымдық іске араласпау алла алдындағы міндетім деген соң, төре зорлықпен бағындыруға әрекет ұйымдастырады. Ақыры төренің құрған торына түсіп Сәуірбай естен кетпестей дүре алып, жазықсыз қасірет шегеді, төренің зынданында жатады. Қорлықта өмірі өтеді. Бірақ аруақты алып күшті азамат мұндай ауыр жағдайдан амалын тауып шығып, төренің құғыншыларын жер жастандырып амалсыздан елден ауып Қытайға жол тартады. Осы тұстағы балуанның көңіл-күйін ақын:

«Көкбикеш серігім жоқ сенен басқа,
Құдая оң жолыңа өзің баста,
Төренің қорлығынан елден безіп,
Атандым қашқын қазақ отыз жаста»

– деп баяндайды. осы шумақтағы «Көкбикеш» деген серігі астындағы сенімді, күс

қанатты аты. Қытай еліндегі қалың қазақ жұртында той-думандарда, астарда балуандық шеберлікті, күш атасының өзіне аруақты болып қонғанын айғақтайды. Неше түрлі алыптармен белдесіп, бәрінің де жаурынын жерге тигізеді. Сол өңірдегі қазақ халқы балуанды қатты сыйлайды, құрмет көрсетеді. Жат елдің құрметіне қанша риза болғанмен, туған жерін, ел жұртын, құдай қосқан жарын, жарық дүние көрген, әкелеп алдынан шығатын, қызықты қылығы бар ұлын сағынады. Елге қайтуға Қылыш төре тірі тұрғанда дәті шыдамай, қайғымен күн кешеді. Алайда еліне деген ыстық махаббаты балуанды үнемі туған жерне жетелейді. Бақытына қарай кешікпей билік өзгеріп, өз отбасына оралады. Осы жағдайын ақын:

«Сәуірбай елінде қоныс алып тоқталады,

Ел-жұрты ризаласып аттанады.

Құтылды жауыздардан дүре соққан,

Қорғанып енді кімнен жасқанады.

Қорықсын енді балуан кімнен ығып,

Ноқталы дүнгенді де келген жығып,

Ошағын аман-есен көргеннен соң,

Қорлықтың бәрі кетті естен шығып»

– деп балуан бабамыздың тағдыр тәлгегінен құтылып, өмірінің дұрысталғанын баяндайды және:

«Сәуірбай қартайғанша топқа түскен,

Мөлшері 160 жыл шамасы.

Аталас туыстары көптен өскен,

Өзінің кіндігінен бар баласы,»

– дейді Қаске ақын. Бүгінгі ұрпағына аруақты алып күшімен әйгілі болған бабаның өзіне қарасты ел-жұрты қоныстанған аймақ «Сәуірбай жұрты» атанып, халық аузында ұмытылмай айтылып жүр. Балуан бабаның ескі жұрты, зираты Жарма ауданы, Жанғыз-Төбе станциясынан 15-20 километрдей жердегі «Қоянды» деп аталатын тау жотасының «Ақшоқы» атты кішкене шоқысының етегінде. Маңайында кәзір халық тұрып жатқан «Қарашоқы» ауылы, «Иман» деген қыстақ бар.

Бура-Найманның Қондыбай руынан шыққан Қонақай Жанкісі баласы аса көрнекті тарихи тұлға екенін жоғарыда айттық. Жеке басына келер болсақ ол әрі би, әрі батыр, әрі ғайыпты болжағыш әулие екен. Туған өлкемізді жоңғарлардан азат етуге белсене қатысқан батыр, дипломат, ел қамын ойлаған қайраткер. Орта жүздің бас биі Қазыбектің замандасы Абылайханның ордасындағы кеңесші тобында, мемлекеттік мәселерді талқылаған жиында салмақты, маңызды, халықтың хал-жағдайын жақсартатын ақылды ойлары қабылданып, мемлекет абыройын арттырған зиялы азамат. Қалмақтың ханы іргелес қазақтың жас ханы Абылайды әлденеше рет қапыда қалдырып, жасырын тыңшыларын жұмсап қолға түсіріп, қалмақ зынданына қамағандығы тарихта жазылған. Ал, қазақ халқы болса өзінің ерке ханын арашалаудан жалықпаған. Бұл белгісіз құпия, әлі еш адам тіс жарып айтпай жүрген шындық, әлде заман құбылысыма, әлде қазақ халқының басынан кетпейтін қаналуға жазылған тағдыры ма, Абылайды қалмақтар өлтірмей, қазақтардан жол-жоралғысын алған соң босатып отырған. Абылайдың

басының амандығын арашалауға қазақ елшілігінің зиялысының бірі бабамыз Қонақай болған екен. Қасында Мұңсыз ұрпағы батыр Төлеке де еріп жүрген. Қонақай бабамыз шамамен 1763 жылы өмірден озады, денесін Делбегетей тауынан Түркістан қаласына апарып жерлепті.

Әдебиеттер:

1. Бура-Найман деректерін құрастырушы Дүрбеуіл руынан Әміреұлы Ғабдулманап / Манаш / Сыдықов. – Семей. – 2004 жыл. «Ертіс өңірі» газеті.

ҒТАХР: 03.20

Т.С. Нургазина

КММ «№19 жалпы орта білім беретін мектебі»
Қазақстан, Семей қ., semsk.tolkyn_85@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

«Батыр – тұлға, ал тұлға – еліне тірек, сүйеніш бола алатын, әлсізге қорған, мүсәпірге қамқор болатын адам. Батыр парсының «баһадүр» деген сөзінен шыққан, ол ержүрек, батыл, әскер өнерін жақсы меңгерген, ел ішіндегі қаһарманға берілетін атақ. Батырлықтың, қаһармандықтың өзіне тән дәстүрлері болады. Батыр халқын, өзінен зор қаһармандарды, хандарды қалай сыйласа, оны да солай сыйлаған. Мәселен Ақжол биді өлтірген Қобыландыны зынданға салмайды, керісінше кісісі өлген жақ «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді...» деп жоқтау айтады. Бұл батырды құрметтеудің бір үлгісі» болып табылады [1].

Қазіргі кезде «батыр» сөзінің этимологиясы туралы әр түрлі пікірлер айтылып жүр. Жалпы бұл мәселеге ең алғаш көңіл аударған Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Л. Костенко сынды революцияға дейінгі оқымыстылар «батыр» сөзі түркі – моңғолдың «баһадүр», – batur, багадур, деген сөзден шыққан, негізгі мағынасы ер жүрек, батыл дегенді білдіретінін көрсеткен. Революциядан кейінгі авторлар да осы тұжырымды толықтыра түседі. Кеңестік дәуірде жарық көрген кейбір сөздіктерде де «батыр» терминінің «batur» сөзінен шыққандығын және оның ел үшін жауымен сайысқан тарихи қаһарман, алып ер екендігі түсіндіріледі. Еліміз егемендігін алғаннан кейінгі кезеңдегі зерттеушілер И. Ерофеева, А. Кушкумбаевтарда осы көзқарасты толықтайды. О.Сүлейменов өзінің белгілі «Азия» атты еңбегінде «батыр» сөзі – «буйтур», ботур, багатур деп талдау жасай келе, «буйтур» сөзіне «Буй-тағы, жабайы дегенді білдірсе, «тур» – өгіз, бұқа деген мағынада айтылады, осы екі сөз қосылып айбынды, күшті, бұқадай күшті дегенді білдірсе керек деген дәлелді тұжырым жасап өтеді. Қорқыт ата кітабында «Дерсе хан ұғлы Бұқаш хан туралы жырмен» түйіндес болып келеді. Бұл жырда басты кейіпкер Дерсе ханның құдайдан сұрап алған жалғыз ұлының күшті бұқамен айқасып, жеңіске жетіп, осының нәтижесінде азан шақырылып қойылған аты өзгертіліп, бұқаны жеңген айбаты үшін Бұқаш деп өзгертілгені бізге жыр жолдарынан мәлім [2; 69].

Кейінгі ғалым зерттеушілердің басым көпшілігі батыр терминінің баһадур

сөзінен шыққандығына күмән келтірмейді. Мысалы, «XV-XVIII ғасырларды қазақ халықтарының тарихына қатысты материалдардың» авторлары «қазақтар өздерінің қайтпас ерлігімен де, қуат күшімен де бүкіл әлемге таңылған халық» дей келе, ол халық арасында батырлықпен ежелден бар екенін айтады. В.М. Вяткин «батыр» сөзінің XVI ғасырға дейін, тіпті ертеден-ақ пайдаланып келе жатқанын, «егер ежелгі германдықтарда әскери көсем өзінің айналасына өзіне адал берілген жастарды жинаса, қазақтарда да батырлар ерекшеленіп, оның айналасында да адал берілген жігіттердің топтасатынын тілге тиек етеді. Сондай-ақ «Қадірғали би Қосымұлы және жылнамалар жинағы» атты тарихи құнды еңбек авторлары Р. Сыздықова мен М. Қойгелдиев «баһадур» тұлғасы екі мағынада, біріншісі батыр, жүректі адам, екіншісі сол батыр адамға берілген атақты білдіреді. Сонымен қатар баһадур сөзі моңғол билігі тұсында феодалдық қоғамдағы әскери иерархияның титулы болған деп жазады [3; 536].

Жоғарыда қарастырылған ғылыми болжамдарды саралай келе, олардың бәрінің бір ғана пікір төңірегінде тоғысатыны даусыз. «Батыр» сөзі ежелгі баһадур сөзінен тарихи тамырын алса, негізінен жаужүрек, батыл, жауынгер сияқты ұғымдарды білдіреді. Ал пайда болу кезеңі – сонау түркі заманына саяры хақ. Расында да, V-VII ғасырларға жататын көне түркі жазбаларында нақ батыр деп берілмесе де, батырлық, ерлік істері жайлы көп жырланады. «Күлтегін» ескерткішінің кіші жазуында ер, елтебер, иамтар деген сөздер кездеседі. Ал бұл сөздердің мағынасына тереңірек бойлар болсақ, ер сөзі батыр сөзінің синонимі, елтебер сөзі – тарихтан шені сияқты берілген шен екен, ол негізінен ержүрек адамдарға берілген. Бұдан шығатын қорытынды қазақ қоғамындағы «батырлар институтының» тамыры тернде жатқандығы. Бұл бірдің пікірімізді В. Бартольдтің «қазақтардағы батырлардың пайда болуы тарихы – исламның алғашқы ғасырларына сай келеді» - деген ойын одан әрі дәлелдей түскіміз келеді [4; 10].

Жоғарыда келтірілген ғылыми фактілер батыр сөзінің төркіні түркі заманынан бастау алатының дәлелдесе, қазақтың ауызша жыраулық фольклорі – «батырлар жыры» - батырлық Евразия көшпелі әлемінде орта ғасырлық кезеңінде де кенінен қанат жайған құбылыс екендігін дәлелдейді. Батырлық көшпелі қоғамының ерекше әскери-саяси институты болды деп айтуға толық негіз бар.

Батырлар көшпелі қоғамының әскери тәжірибесін, дәстүрін сақтаушы және оны келешекке дәріптеуші. Батырлар өздерінің әскери өнері арқылы келешек ұрпақты патриоттық сезімге, Отан сүйгіштік сезімге тәрбиелейді. Батыр ел үшін, жер үшін ұрыс майданында өлу үлкен мәртебе деп санаған.

XIII-XV ғасырлар арасындағы моңғол үстемдігі тұсында, қатаң әскери-әкімшілік жүйеде де батырлардың орны ерекше. Шыңғыс хан әулеті кезеңінің өзара қырғысқа толы аумалы-төкпелі кезеңінде де мемлекет қорғаныс ісінде де батырдың рөлі зор болды. Шыңғыс заманының өзі түгелдей бір жауапкершілік заманы болғандықтан – бұл кезең батырлар институтінің өзінше бір әлеуметтік топ ретінде дамуының белгілі-бір сатысы болып табылады.

Үздіксіз әскери қақтығыстар мен ұдайы әскери қауіп жылдары болып есептелетін қазақ-жоңғар қатынастарының кезеңі XVII-XVIII ғасырларда әскери және саяси өмірде батырлар тобының пайда болуына әкеп соқты. Бұл кезеңді зерттеушілер «батырлар институтының» аса бір гүлденген шағы, «батырлар

дәуірі» деп жазып жүр. Бұлай деудің біздің ойымызша өзіндік себебі де бар сияқты. Себебі, тарихта аты белгілі батыр бабалар – Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Райымбек, Сағынбай, Баян, Сары, Тәттібай, Барақ есімі тарих бетіне ене бастаған тұғын [2; 70].

XVIII ғасырда «батыр» сөзі екі түрлі мағынада қолданылған: біріншіден, батыр деп қарапайым халық арасынан шыққан – батыл, жауынгер, ержүрек адамды айтса, екіншіден жоғарғы тап, яғни хандар арасынан шыққан батырларды да атаған.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей батырлар институты қоғамдық дамуында үлкен өзгерістерге ұшырап отырған. Ерте кезде батырлар белгілі бір руды, тайпаны басқарса, қоғамдық таптық жіктеліс туа келе батырлар феодалдана бастады. Осындай батырлардың әлеуметтік басымдылығы туралы Ш.Уәлиханов «Батыр қырғыздардағы ру басы, сұлтаннан кейінгі бірден-бір үлкен құрметті адамы, бұл ең беделді адам»-деп жазғанын Е.Бекмаханов өз еңбегінде айта келіп, XIX ғасырдың ортасына қарай қазақ байларының, сұлтандарының «батыр» деген атақты өз лауалымдарына қоса айтатынын жазған. Оған мысал, Есет батыр-би, Абылай ханның кейбір жағдайда Абылай Баһадур хан деп аталуы. Қазақ қоғамындағы батырлардың жоғары шен екенін А.Семеновта дәлелдеп, -«жалпы қазақтарда он бес шен болған, соның ең жоғарғысы баһадур» деп жазады. Батыр шені мұрагерлікке қалмайды, ол жеке бастың батырлығымен келеді.

Көшпелі қоғам үрдісіндегі батырлар институты дегеніміз – халық арасынан шыққан әскери саяси институт. Бұл институттың халық арасында кеңінен қанат жаюы ең алдымен қазақ халқының төрт жағынан да үлкен қауіп ортасында орналасуы еді. Сол себепті де қазақ қоғамындағы батырлар институты жаудан қорғануда кәсіби дәрежеге жетті. Өзінің XVIII ғасырдағы қазақ қоғамына тән классикалық үлгісіне дейін батырлар институты бірнеше сатыдан өткен:

1. Рулық құрылыс кезінде-ру, тайпалардың әскер басы, көсемі болған.

2. Феодализм дәуірінде оларда феодалданып, қоғамдағы ақсүйектер табымен теңесе бастады.

3. XVII-XVIII ғасыр батырлар институтының гүлдену кезеңі. Яғни қазақ-жоңғар қатынастары кезеңі. Ұлт азаттық көтерілістің көптеп етек ала бастауы. Ал Қазақстан Ресей боданлығына енгеннен кейінгі кезеңде Батырлық өз мәнін жоғалта бастады.

Қоғамдық – саяси даму жағынан келгенде дәстүрлі қазақ қоғамы ішкі әлеуметтік топтардың ұйымдасу бірлігіне бейімделген еді. Бұл ретте әлеуметтік ұйытқы болған хан, сұлтан, би, рубасы ақсақалдар қатарында батырлардың да өзіндік орны бар. XVII-XVIII ғасырларда қазақ қоғамындағы ішкі және сыртқы факторлардың ықпалымен батырлар әлеуметтік саяси топ дәрежесіне жетілді, әрі, қалыптасу, күшею дәуірін бастан өткерді. Осы процесті М.Вяткин басқа түркі тілдес-өзбек, қырғыз, қарақалпақ халықтарында байқалмаған, тек дәстүрлі қазақ қоғамына тән құбылыс ретінде бағаланады. Бұл дұрыс көзқарас. Өйткені, Шыңғысхан жорығымен бірге тараған батыр термині басқа түркі тілдес халықтар мен кейбір еуропалық елдерде тек құрметті әскери атақ шеңберінен аса қойған жоқ. Ал, қазақтың кең байтақ даласындағы көшпелі өмір талабы батырлардың саяси, әлеуметтік статуска дейін жетілуіне алып келді. Әсіресе, дүрбелеңге толы

XVIII ғасырдың басы елдің саяси аренасында және ішкі әлеуметтік өмірінде батырлардың үстем түсуімен ерекшеленеді. Тарихшы-ғалым Н.Г.Аполлова «1710 жылғы Қаракұм құрылтайы ел басына түскен ауыр жағыдайға байланысты батырлардың басым түскен жиыны болды» деді. Ең алдымен XVII ғасыр мен XVIII ғасырдағы дәстүрлі қазақ қоғамының саяси тарихына тән ерекшеліктер басты ықпал етті. Тынымсыз сыртқы жаугершілік соғыстар, көршілес елдердің агрессиялық саясатынан қорғану, ішкі тартыста ел бірлігін сақтап, ыдыратпау тәрізді күрделі мәселелердің қайнаған ортасында батырлар жүрді, шешуші рөл атқарды. Сол себепті батырлардың мүддесімен дала элиталары –«ақсүйек» (хан, сұлтан, қожа) және «қарасүйек» (би, рубасы-ақсақал) өкілдері үнемі санасып отыруға мәжбүр болған. Көшпелі қоғам өмірінің негізгі тіршілік көздері әскери кәсіпке де тәуелді. Оның тетігі жоғарылығы күрделі мәселелермен біте – қайнасып жатқандықтан батырлардың қызметіне деген сұраныс өте жоғары болды. Бұл барып, түрлі әлеуметтік топтардың ішінен батырлардың бірте-бірте институтциялануына алып келді. Батырлардың әлеуметтік сипатындағы ерекшелік осында. Мәселен би төре, төре би бола алмайды. Бірақ екеуі де жау жүректілігімен қоса ақылдылығымен батыр атана алады және айрықша құрметке бөлене түсті. Қазақ тарихында ел билеген ақсүйек-сұлтандар өз алдына, қарапайым халық ішінен би де батыр да бола алған тұлғалар көп. Бірқатар зерттеушілердің батырлардың әлеуметтік сипатына күмән келтіруі де сол себептен болуы керек. Әлеуметтік деңгейге жете қоймаған, тұрмыстық термин ретінде бағалағандар да жоқ емес [5; 172].

Бекмаханов тұжырымдағандай XIII-XIV ғасырдағы аңызға айналған батырлар мен XVIII-XIX ғасырлардағы батырлар арасына теңдік белгісін қоюға болмайды. Әуелгі баста, тек, құрметті атақпан, асып кеткенде, әскери қолбасшылық қызметімен көрінсе кейінірек, яғни, XVII ғасырдың аяғы XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлар азаматтық істерге тікелей араласты. Жалпы, деректемелік әдебиеттерде көбінесе батырлар рубасылық құқықтырды тартып алушылар рөлінде орын алған. Алайда, хан болсын, сұлтан болсын, би, рубасы ақсақалдар болсын барлығы да неғұлым батырлық атағымен әйгілі болған сайын соғұлым бұхара халыққа шынайы билеушілер ретінде танылды. Сондықтан да көбінесе ақылы ісіне сай батырлар рубасылыр билікке дала демократиясы арқылы жетті. Г.И. Спасскийдің деректері бойынша үш жүзге бөлінген 67 ру-тайпалық бірлестіктің жиырма бесінің билік басында батырлар болған. Елді билеу немесе ішкі әлеуметтік өмірдің қайнаған ортасында жүрген батырлар өзара әлеуметтік жіктерге бөлінді батырлар ішінен ұлыс, үлкенаймақ бөлігін қолына ұстап, әмір жүргізгендер де ру тайпа басшы деңгейінде де және жеке-дара азаматтар қатарында да болғандар бар.

Егер, бір ұлыс елді билеген рубасы – батыр бір жағынан экономикалық мүмкіншілігі мол болса, онда көшпелі қоғамдағы билеуші хан мен сұлтандардан да ықпалды болды. Мәселен, орыс бодандығын қабылдағаны үшін Әбілхайыр ханды өлтірмекші болған ру басы билерді тоқтатқан Бөгенбай батыр мен Есет батырдың беделін атап өткен жөн. Тіпті, қысыл-таянда Әбілхайыр хан орыс елшісі Тевкелевке «Бізді бірден-бір құтқаратын адам Бөгенбай батыр» деп ашығын айтқан. Қазақ елбасыларынан ант алған В.Н. Татищевтің орта жүзде

Жәнібек батыр мен Найман Шүрен батыр, Кіші жүзді табын Бөгенбай батыр ханнан да өткен беделді деуі сондықтан. Және «Батыр болып бай болса патшадан несі кем» деп халық қалт айтпаса керек. Бұндай деңгейге әрине батырлардың барлығы бірдей жете бермеді. Негізінен алғанда көпшілік батырлардың қоғамдағы мәні алар орны әскери өмірде сондай-ақ ханға немесе ықпалды сұлтанға жақындылығымен анықталады [6; 194].

Оларда жеке бастарының айрықша қасиеттері арқасында алған биліктен өзге билік болған жоқ. Биде сондай. Түптеп келгенде, би мен батыр көшпелі қоғамда әлеуметтік қызмет ету жағынан егіз қозыдай қатар жүрді. Билер азаматтық істердің көсемдері болса, батырлар хандықтың әскери ісін жүргізіп отырды.

Көшпелілер өміріндегі соғыстың орны мен олардың жалпы өмірінің әскерилену ерекшелігі олардың психологиясы мен идеологиясына өз әсерін тигізген. Сондықтан, дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың өздеріне тән арнамыс кодексі, жауынгерлік этикасы мен дәстүрі де қалыптасты. Олар ерлік пен ізгілікті мұрат тұтты. Батырдың басты міндеті елі мен жерін жаудан қорғау, сонымен қатар нағыз батыр жүрегі ізгілік пен мейірімге толы, достыққа адал, сертке берік, елге тұтқа әрі пана бола білетін тұлға болды. Сондықтан батырлардың рухани-моральдік бет-бейнесі мен негізгі қызметін халқымыздың этномәдени жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға тиіспіз.

Батырлық қазақ қоғамында ежелден өмір салты ретінде қалыптасты. Сондықтан, әрбір жас жеткіншек батыр атағын иелену үшін сол әлеуметтік ортаның талаптарына сай болуы керектігін түсініп өсті. Батырлар жырында осы бір далалық салттың мәдени идеалы жасалған. Жырлардың көпшілігінде болашақ батырдың дүниеге келуінің өзі үлкен оқиға ретінде суреттеледі. Оның есімі де ерекше қойылады, өзіне лайық тұлпары, қару-жарағы, сүйікті жары, досы, қолдап-қоршап жүретін пірі де болады [7].

Қазақ батырларының институтын зерттеумен айналысқандардың бірі т.ғ.к., профессор Гүлфайруз Қайырғалиева «Қазақ қоғамындағы батырлар институты» атты монографиясын жарыққа шығарған болатын.

Монографиялық зерттеуде дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институты мәселесі, қазақ қоғамындағы батырлардың атқарған қызметі, олардың мемлекеттілікті сақтаудағы рөлі мен маңызы тарихи тұрғыдан талданады. Батырлар институтының қызметі, ерекшелігі, батырлар әулеттері тарихнамалық және деректемелік негізде баяндалады.

Қоғамдық даму мен бірге кемелдену процесінен өткен батырлардың азаматтық істерге араласуын әлеуметтік сипатының бір қыры ретінде қарастырсақ негізгі қыры, ең басты ерекшелігі дәстүрлі қоғамда олар тек әскери тәртіппен айналысты, қазақ хандығында тұрақты армия болмағанмен, күнделікті ас ішкенмен бірдей соғыс оты тұтанғанда, әр ру, әр тайпа, әр ұлыстың батырлары өз жасақтарымен бірігіп жауға соққы берудің жолдарын қарастырды. Соғыс тәсілдерін ұйымдастыру, қалың қолға басшылық жасау батырлардың міндетіне жатты. Ж. Артықбаевтың пікіріне иек артсақ, белгілі-белгілі батырлардың әрбіреуінде жасақ саны он мыңнан асып жығылған. Жалынды ақын, жаужүрек батыр Махамбеттің «сан шерулі қол болса батырлар болар ағасын» деген зерделі

сөзі ойға оралады. Әсіресе жүз жылдан астам уақытқа созылған қазақ-жоңғар батырларының қоғамдық-әлеуметтік қызметін шындай бекіте түсті. Тарихта үлгілі іс-әрекеттерімен қалған батырларды тізіп жату мүмкін емес. Оларды талай-талай ақын жыраулар өз шығармашылығына арқау қылғанын білеміз.

Қазақ қоғамындағы батырлар институты, жеке қазақ батырлары туралы жарық көрген көптеген монографиялар «батыр» сөзінің мағынасын ашып, батырлар институтының тарихи маңызын жүйелі түрде реттеуге мүмкіндік берді. Алайда қазақ қоғамында әлі де аты аталмай, тарихта есімдері ұмыт болған батырлар саны көп. Батырлар институтының маңызын зерттеумен айналысып жүрген тарихшылар жаңа ақпарат жинақтап, тарихымызды ұлы тұлғалардың есімдерімен таныстыруды жалғастырады деп ойлаймын. Себебі орта ғасырлар мен жаңа замандағы қазақ халқының қиын кезеңдерінде елін, жерін қорғаған көптеген батырлар туралы деректер жыраулардың жырларында ғана кездеседі.

Көшпелі халықтардың тарихи-мәдени дамуының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты елдің қауіпсіздігін, мемлекеттің тәуелсіздігін, ел ішіндегі қоғамдық тәртіпті сақтау қажеттілігі көшпелі қоғамда да әскери іспен кәсіби тұрғыда айналысатын адамдардың пайда болуын, олардың осы қоғамдық функцияларды атқаруды өз міндетіне алу барысында жеке әлеуметтік жік ретінде қалыптасуына әкелді.

Сондықтан, дәстүрлі қазақ қоғамына тән батырлар институтының қалыптасуының қайнар көздері ежелгі замандардан бастау алады. Геродот, тағы басқа ежелгі авторлардың басым көпшілігі өз шығармаларында көшпелі халықтардың жауынгерлігі мен ержүректілігін баса назар аударады. Шетелдік зерттеушілер де көшпелі халықтардың жауынгерлік рухының мықтылығы мен әскери өнерінің ерекше қуаттылығын талай рет тамсана жазған.

Қазақ қоғамындағы батырлар институтын зерттеу арқылы қазіргі таңда қазақ-жоңғар соғыстарына қатысқан батырлар туралы жеке монография мен оқу құралдары жарық көруде. Бұл қазіргі қоғамның қазақ батырларының өміріне деген қызығушылықтарын білдіреді.

Жас өскінді ұлан-байтақ жерімізді білектің күші, найзаның ұшы, ақылдың амалымен сақтап, бізге аманаттаған батырларымыздың өміршең үлгі-өнегесін сіңіру арқылы тәрбиелеу ең абыройлы міндетіміз болып қала бермек. Батыр бабаларымыздың мұрасы – отаншылдық дәстүрін қайта түлету – ұлт дамуының басты стратегиясы.

Әдебиеттер:

1. Рахатқызы М. Батырлар институтының маңызы. <https://aqtobegazeti.kz/?p=8614>
2. Даутбекова М. Қазақ қоғамындағы батырлар институтының тарихи бастаулары // 10 лет независимости Казахстана. – А., 2001. – Т.2. – 154 б.
3. Тілепов Б. ХҮ-ХҮІІІ ғғ. Қазақ мемлекетінің саяси құрылымы және билік институттары // Қазақтың ата заңдары Құжаттар, деректер және зерттеулер.– Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 2 Т. – 636 б.
4. Тоғысбайұлы Б. Еңсегей бойлы Ер Есім: Есім хан туралы деректер // Парасат. – 2004. – № 6. – 6, 132 б.
5. Құлтаева А.Ж. ХҮІІІ ғ.ғ. қазақ қоғамы және билер институтының зерттелуі //

М.Х. Дулати атынд. ТарМУ хабаршысы. Табиғатты пайдалану және антропосфера мәселелері. – 2005. – № 1. – 456 б.

6. Апполова Н.Г. Хандық биліктің жағдайы және Тәуке ханның «Жеті жарғысы» // Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – Т.4. – 500 б.

7. Ноғайбаева М. Батырлардың қазақ қоғамындағы рөлі мен орны. <https://adilet-gazeti.kz/>

МРНТИ: 94

А.К. Мукатаева¹, А.Б. Абилова²

¹Университет имени Шакарима города Семей
Республика Казахстан, г. Семей, apple_flower@inbox.ru

²КГУ «Общеобразовательная средняя школа № 7»
ОО Аягоского района УО области Абай

РОЛЬ АБЫЛАЯ В БОРЬБЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ДЖУНГАРСКИХ ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ

XVII-XVIII века стали временем жестоких конфликтов и угроз для казахского народа, оказавшегося на перекрестке различных имперских интересов. Одной из самых крупных угроз для казахских земель была джунгарская агрессия, когда войска джунгарских ханов вторгались в Казахстан, стремясь расширить свои владения на юг. В этом сложном историческом контексте фигура Абылай-хана, который стал лидером казахского народа и возглавил борьбу с джунгарами, приобрела особое значение. Он не только сыграл ключевую роль в отражении внешней угрозы, но и воссоздал единство казахских племен, что имело долгосрочные последствия для дальнейшего развития Казахстана.

В истории казахского народа фигура Абылай-хана занимает одно из центральных мест. Его деятельность оказала значительное влияние на развитие казахского государства в период борьбы с джунгарским завоеванием в XVII-XVIII веках. Абылай-хан, объединяя казахские племена, не только стал символом сопротивления внешнему врагу, но и сыграл ключевую роль в стабилизации внутренней политики и укреплении единства народа.

Одним из важнейших аспектов политики Абылая было его стремление к объединению казахских племен. В XVIII веке Казахстан представлял собой раздробленное образование, где различные ханства и племена часто враждовали между собой. Это раздробленное состояние затрудняло борьбу с внешним врагом.

Абылай-хан, обладая харизмой и стратегическим умом, сумел объединить различные части казахского народа. Его способность выстраивать отношения с различными этническими и социальными группами, а также укреплять традиционные казахские институты, сыграла ключевую роль в консолидации сил для борьбы с джунгарами. Абылай создал коалицию из разных родов и ханств, что позволило существенно усилить казахское сопротивление.

Абылай родился в 1711 году в семье представителей младшего рода казахского ханства. Его настоящее имя было Абыльмансур, но он также был известен как Абылай-хан. В годы своего становления как военного лидера он стал известен благодаря своей храбрости, стратегическим способностям и политической мудрости. В первой половине XVIII века, когда джунгарская угроза стала особенно актуальной, Абылай занял центральное место в борьбе казахов с джунгарами.

Вначале он был одним из военных лидеров, который возглавил борьбу в своем регионе, но позднее, благодаря своим успехам, был признан в качестве хана всего казахского народа.

С конца XVII века Казахстан подвергался интенсивным нападениям со стороны джунгар. Джунгарские племена, относящиеся к монгольским народам, стремились расширить свои территории на юге, и это напрямую угрожало существованию казахского народа. Особенно сильными были набеги в первой половине XVIII века, когда джунгарская армия неоднократно вторгалась на территорию Казахстана, разрушая города и поселения, а также захватывая в плен тысячи казахов.

В этот тяжелый период для казахского народа борьба против джунгарской агрессии становилась важнейшей задачей для всех правителей и военных вождей. Абылай хан внёс большой вклад в становление казахской государственности. Его значение в истории Великой степи трудно переоценить. Абылай хан нашел линию равновесия между двумя крупными державами – Китаем и Россией, защитил свой народ от нападения джунгаров, соединил в одно целое все казахские земли.

Конечно, Абылай – фигура сложная и противоречивая, трудно дать однозначную оценку его деятельности, до конца раскрыть причинно-следственные мотивы его политики. Методы, которыми действовал Абылай, как объединитель казахских жузов, племен и родов, имели феодальный оттенок, далеки от цивилизованных форм правления. Тем не менее, появление на политической арене Абылая в сложное, переломное время в истории казахского народа было событием огромной важности.

«Самым могущественным из ханов XVIII в., Чокан Валиханов, являющийся одним из славных потомков Абылая, дал краткую, но емкую характеристику, назвав «век Абылая – веком казахского рыцарства».

Историки XIX и XX веков в основном признают Абылай-хана величайшим военачальником своего времени. В трудах, посвященных его фигуре, подчеркивается его способность объединять казахские племена для сопротивления джунгарской агрессии. Работы советских историков, таких как Н.И. Кастанеев и А.Т. Тевкелев, рассматривали Абылая как яркого полководца, который во времена великого давления со стороны внешних врагов сумел организовать эффективное сопротивление джунгарским завоевателям.

Н.И. Кастанеев, автор историко-географических работ, акцентировал внимание на стратегических и тактических навыках Абылая. Он писал, что Абылай был «великим полководцем», который смог собрать объединенные силы казахов и одержать важные победы, такие как битва при Аякоже. В этом

контексте историки подчеркивают его талант руководителя, который смог эффективно организовать военную оборону в условиях жестокой внешней угрозы.

Советский историк И.А. Якубовский выделял важность Абылая как защитника казахских земель и независимости. По его мнению, победы Абылая против джунгар были возможны не только благодаря его военной смекалке, но и благодаря способности вдохновить народ на борьбу за свою свободу. И.А. Якубовский подчеркивает, что «Абылай стал символом не только военной мощи, но и политической зрелости казахского народа».

Одним из самых значимых событий в военной карьере Абылая стала битва при Аякоже в 1729 году. В этой сражении Абылай и его союзники нанесли поражение джунгарам, что стало важным моментом в укреплении казахского сопротивления. В последующие годы Абылай смог организовать несколько успешных рейдов и нападений на джунгарские базы, что ослабило их позиции и вынудило отступить.

Однако одной из важнейших его побед стала дипломатическая деятельность, которая позволила обезопасить казахские земли от крупных вторжений. Абылай, понимая, что простая военная победа недостаточна, вел переговоры с китайскими императорами и русскими правителями, что помогло обеспечить определенную защиту казахских территорий.

Историки выделяют его умение лавировать между интересами внешних держав и принимать участие в сложных дипломатических переговорах.

С.М. Князев, в своих исследованиях, подчеркивает, что Абылай «ввел успешную дипломатическую политику», заключая соглашения с китайскими императорами, а также поддерживая отношения с российскими властями. Он описывал Абылая как «прагматичного политика», который стремился не только сохранить автономию казахского ханства, но и использовать конфликты между большими державами в интересах своего народа. В частности, внимание историков привлекает соглашение Абылая с империей Цин в 1759 году, которое укрепило казахское ханство на восточной границе.

Историк В.М. Мищенко также акцентировал внимание на дипломатической деятельности Абылая. Он выделял, что Абылай-хан, несмотря на внешние угрозы, успешно балансировал между Китаем и Россией, манипулируя их интересами в пользу казахов. Мищенко отмечал, что «несмотря на давление со стороны внешних сил, Абылай сумел сохранить политическую независимость Казахстана на протяжении нескольких десятилетий».

С 1733 г. Абылай становится главным организатором и душой национально-освободительной борьбы казахского народа сначала против джунгарских завоевателей. Судьбе было угодно еще раз испытать Абылая. В начале 1741 г. он попадает в плен, к джунгарам и находится в ставке Галдан-Церена до весны 1743 г. По преданиям, это произошло во время сна Абылая на горе Кызылтау. Документы же свидетельствуют, что он во главе двухсот воинов оказался в центре расположения джунгарских войск и был схвачен ими.

Абылай с честью и достоинством выдержал невзгоды племени. Находясь в положении пленного, Абылай выучил ойратский язык и ойратскую

письменность, хорошо узнал внутреннее положение Джунгарского ханства и окончательно пришел к мысли, что сила Джунгарии в ее единстве, в сильной центральной власти. Там же он близко познакомился с такими влиятельными нойонами, как Даваца и Амурсана.

Когда казахское посольство с миссией перемирия прибыло в Ургу, ойратский хан Галдан-Церен приказал сковать руки, ноги Абылая, чтобы посол Акчура видел его в таком состоянии. Думается, что это было сделано нарочно, для того, чтобы побудить казахских владельцев быть более уступчивыми и выручить Абылая из тягостной неволи, так как после отъезда послов Абылаю вновь была предоставлена отдельная кибитка, свобода передвижения, конечно, под неусыпной охраной стражи.

Согласно казахским народным преданиям, Абылай в одном из сражений с ойратами убил приемного сына Галдан-Церена Чарыша, за что, собственно, был пленен во время охоты. Абылай произвел на Галдан-Церена сильное впечатление не только своей личной храбростью, но и государственным умом, проныцательностью, непомерным честолюбием. Не случайно именно с ним он заключил договор о мире между Джунгарией и Казахскими ханствами после освобождения из плена, перед возвращением Абылая в свои кочевья.

После возвращения из плена между Галдан-Цереном и Абылаем внешне установились дружеские отношения, о которых помнили и после смерти Галдан-Церена. На престол вступил его сын Цеван-Доржи, который в мае 1750 г. после очередного заговора был умерщвлен. Новым правителем Джунгарии стал незаконный старший сын Галдан-Церена Лама-Доржи. С первых же дней своего правления он встретил скрытое сопротивление, а затем враждебность со стороны многих знатных феодалов – потомков джунгарских ханов. Среди них были нойон Даваца – потомок основателя Джунгарского ханства Батура (1635-1654 гг.) и сын Галдан-Церена Амурсана. Осенью 1751 г. после междоусобных войн Даваца, Амурсана и их союзники были разгромлены и они бежали к Абылаю. Надо отметить, что беглецы нашли в казахских кочевьях довольно радушный прием.

Абылай-хан стал выдающимся стратегом, который сумел объединить различные казахские племена и организовать сопротивление джунгарской агрессии. Он осознавал важность единства казахских земель, и для этого использовал как военные, так и дипломатические методы. Ему удалось наладить отношения с другими соседними государствами, включая Китай и Российскую империю, что позволило казахам получать необходимую помощь и ресурсы для продолжения борьбы.

Абылай применял гибкую стратегию: он организовывал успешные контратаки, но также иногда заключал мирные соглашения с джунгарами, если они приносили тактические выгоды для казахов. Это позволило выиграть время, укрепить внутреннюю политическую стабильность и подготовиться к следующему этапу борьбы.

В дальнейшем в казахско-джунгарских отношениях главным вопросом было возвращение в Джунгарию ойратских князей Даваца, Амурсаны и Банчжура. При отказе выдачи их Лама-Доржи грозился войной. Тем временем Абылай и его влиятельные батыры Богембай, Даут-тархан, Япак, султан

Младшего жуза Ерали и другие сошлись на том, чтобы ни в коем случае не выдавать их джунгарскому хану. Определенную роль при этом сыграли дружеские отношения и чувства, которые питали друг к другу Абылай и Давац. Однако главным побудительным мотивом было стремление возвести на ойратский трон своего человека, тем самым положить конец агрессиям со стороны Джунгарии и стоящего за ними Цинского Китая.

Получив отказ Абылая выдать Даваца, Амурсаны и Банч-журы, Лама-Доржи решил взять их силой, покорив Казахское ханство. Так, в сентябре 1752 г. ойратская армия, вторглась на территорию казахских кочевий. Получив первые сведения о нападении джунгарских войск, Абылай немедленно разослал гонцов с указанием собраться в урочище Баян-Аул. Абылай и его сторонники при этом не теряли надежды урегулировать конфликт мирным путем, так как мирный договор, заключенный с Галдан-Цереном, оставался в силе. Сражения, развернувшиеся осенью и зимой 1752 г. между ойратской армией и казахским ополчением, происходили с переменным успехом, однако перевес все более склонялся на сторону казахов.

Несмотря на военные неудачи, ойратский правитель отклонял все предложения Абылая о мирных переговорах и прекращении военных действий. Бросив основные силы своих «войск в Казахстан, Лама-Доржи оставил без надежного прикрытия ставку, чем и воспользовались Давац и Амурсана, которые с отрядом из воинов совершили скрытый поход, неожиданно ворвались в Ургу 12 января 1753 г. и расправились с Ламой-Доржи. Ханом Джунгарии был провозглашен Давац. Захватив власть, Давац отозвал войска из Казахстана и направил Абулмамбету послание с предложением жить в мире и дружбе.

Сущность тактики Абылая во взаимоотношениях с ойратскими властями заключалась в том, чтобы поддерживать в Джунгарии постоянные распри, не давать усиливаться ни одному из ойратских ханов или нойонов и обеспечивать безопасность казахских земель, добиваться от ойратских владельцев все новых и новых уступок.

Абылай был не только выдающимся полководцем, но и умелым дипломатом. В годы его правления Казахское ханство находилось в сложной геополитической ситуации, и он стремился найти баланс между интересами крупных соседей – России и Китая. Абылай сумел добиться ряда выгодных соглашений, которые позволили казахам поддерживать независимость и даже получить помощь в борьбе с джунгарами.

А.И. Черкасова в своей работе о внутренней политике казахских ханов рассматривает Абылая как лидера, который сумел «переосмыслить традиции ханской власти и стать не только политическим, но и моральным авторитетом среди разрозненных родов». Она подчеркивает, что благодаря Абылаю казахский народ не только мобилизовал свои силы для борьбы с джунгарами, но и начал осознавать необходимость единства в борьбе за независимость.

Т.С. Кенжебаев, исследуя внутреннюю политику казахских ханств, отмечал, что Абылай, благодаря своим политическим и личным качествам, «способствовал консолидации казахских земель» и стал символом объединения казахских племен против общего врага. Это объединение сыграло решающую

роль в победах против джунгар и в дальнейшей стабильности казахского ханства.

Внутренне Абылай активно укреплял свою власть и способствовал консолидации казахского народа. Он стремился к улучшению социальной и экономической ситуации, укреплял казахское военное братство и поддерживал традиции, которые помогали держать народ единым.

После его смерти в 1781 году Абылай-хан остался в истории как один из величайших героев казахского народа. Его борьба против джунгарских завоевателей стала не только символом военного и политического лидерства, но и примером того, как важны единство и мудрая дипломатия в периоды великих испытаний.

После обретения независимости Казахстаном в 1991 году, интерес к Абылай-хану значительно возрос. Современные казахстанские историки, такие как Б.А. Лихачев и Е.А. Мухамедьяров, рассматривают Абылай как национального героя и важнейшего политического деятеля, заложившего основы для казахской государственности.

Б.А. Лихачев в своей работе подчеркивает, что «Абылай-хан был не только полководцем, но и государственным деятелем, который смог сохранить и укрепить независимость казахского народа в условиях жестокой внешней политики». Е.А. Мухамедьяров же акцентирует внимание на значении Абылая для формирования казахской идентичности и национального сознания.

В новых работах, появившихся в последние десятилетия, Абылай изображается как человек, который осознавал важность образования казахского народа как единого целого, вне зависимости от различий между племенами.

Абылай оказал огромное влияние на дальнейшее развитие казахского ханства, его усилия заложили основы для последующего процветания Казахстана, даже несмотря на новые вызовы и угрозы, которые возникли в XIX веке.

Абылай-хан был не только полководцем, но и важной политической фигурой своего времени. Его способности к организации сопротивления джунгарской агрессии, умение вести дипломатические переговоры и способность объединить разрозненные казахские племена сделали его одним из величайших лидеров в истории Казахстана. Роль Абылая в борьбе против джунгарских завоевателей невозможно переоценить: благодаря его действиям казахский народ сумел сохранить свою независимость и выжить в условиях многовековой борьбы за свободу.

Роль Абылая в борьбе казахского народа против джунгарских завоевателей вызывает восхищение у историков всех эпох и стран. Его роль в объединении казахского народа, военном сопротивлении джунгарам, а также в обеспечении независимости и суверенитета Казахстана заслуживает признания. Мудрый политик, дальновидный дипломат и харизматичный военачальник, Абылай-хан стал символом казахского народа и оставил глубокий след в его истории. Его деятельность продолжает привлекать внимание исследователей, а современные историки Казахстана рассматривают его как одного из основателей современного казахского государства.

Литература:

1. Қозыбаев М., Кожамкулов К. История Казахстана в эпоху Абылай-хана. – 1996.
2. Сабитов С. Абылай хан. – 2003.
3. Әуезов М. Абылай-хан: жизнь и эпоха. – 1998.
4. Нұрпейісов К. Казахское ханство в XVI-XVIII веках. – 1999.
5. Нұрпейісов К. История казахского народа. – 2010.

МРНТИ: 930.95

А.К. Мукатаева¹, А.К. Даулетбаева²

¹Университет имени Шакарима города Семей
Республика Казахстан, г. Семей, apple_flower@inbox.ru

²КГУ «Средняя школа имени Кайрата Рыскулбекова»
ОО Бескарагайского района УО области Абай

ОЧЕРК ИСТОРИИ ДЖУНГАРСКОГО НАШЕСТВИЯ И БОРЬБА КАЗАХСКОГО НАРОДА

XVII и XVIII века стали временем серьезных испытаний для казахского народа. В это время Казахстан сталкивается с рядом угроз, среди которых особое место занимает джунгарское нашествие. Джунгарские племена, являясь частью западно-монгольских народов, на протяжении нескольких десятилетий пытались захватить казахские земли, что привело к множеству военных конфликтов и массовым разрушениям.

В этих условиях казахский народ вступил в сложную борьбу за свою независимость. История джунгарского нашествия и сопротивления казахов является ключевой в становлении национальной идентичности и независимости Казахстана.

Как уже было сказано выше, в первой половине XVIII в. наибольшая угроза для казахов возникла со стороны Джунгарского ханства. В то время они имели огромную армию и огневое оружие. Вооружение казахов уступало джунгарскому: оно состояло из сабель, копий, луков и т.д. Вторжения ойратских войск приняли характер постоянного противоборства в конце XVII в. с воцарением на джунгарский престол Цэвана-Рабдана.

В 1697 г. во главе Джунгарского ханства встал и укрепил военно-политическую мощь государства и совершил ряд вторжений на территорию Казахстана хунтайши Цэван Рабдан. Джунгарское войско в 1698 г. составляло 40-тысячную армию и совершила опустошительный набег на кочевья Старшего жуза. Для войны с казахами джунгары покупали у русских вооружение и пушки.

О том, что джунгары «сходили с лошадей, когда палили из ружей» писал немецкий ученый XVIII в. И. Георги.

Джунгары сами производили порох, изготавливали сабли, панцири, латы, шлемы и др. В конце XVII в. джунгары имели фитильное огнестрельное оружие. Джунгары сумели наладить даже производство пушек. Эту работу возглавил, попавший в плен к джунгарам швед Иоганн Густав Ренат.

В выгодное положение, по отношению к казахскому ополчению, джунгар ставило наличие у них артиллерии.

Благодаря численному и военотехническому превосходству в результате вторжений 1711-1717 гг. джунгарские войска захватили часть Семиречья. Джунгары дошли до р. Сарысу в Центральном Казахстане. Джунгарское ханство превратилось в опасного врага не только для Казахского ханства, но и для России, Китая и стран Средней Азии. Попытки организации казахами сопротивления

В 1710 г. был созван объединительный курултай степной знати в Каракумах, где было решено создать всеказахское ополчение для отпора вторжениям джунгар. Несмотря на вражду между султанами, старшинами, казахскому народу удалось сформировать единое народное ополчение. На курултае с пламенной речью выступил батыр Богенбай. В условиях нарастающей джунгарской угрозы казахи доверили Абулхаиру общее руководство народным ополчением.

Весной 1718 г. джунгары совершили крупный поход из Семиречья к рекам Арысь, Бугун, Чаян, Аягуз и вплотную подошли к столице Казахского ханства – г. Туркестан. В этих сложных условиях казахи смогли собрать 30 тысячное войско.

Джунгары на время вытеснены со значительной части Южного Казахстана. Военное искусство казахов в годы войн с джунгарами. Во главе военного отряда казахов стояли главы родов. Каждый род и племя имели свой боевой клич – уран. Одним из древних воинских обрядов был алгадай. Перед началом боя воюющие стороны выдвигали на поединок своих батыров смельчаков, которых называли алгадаями.

Виды казахского оружия: найза, кылыш, садак, айбалта, шокпары, боевые палицы. Оружие и порох закупали в среднеазиатских ханствах, иногда у башкир и калмыков. Казахи стали пользоваться больше огнестрельным оружием со 2-ой половины XIX в.

Война казахов против джунгар была войной за свободу и независимость. В основе конфликтов между казахами и джунгарами лежало соперничество за владение пастбищными угодьями.

Джунгарское государство рассматривало население Казахстана как своих потенциальных рабов.

В 20-е г. XVIII в. вторжения джунгар в казахские земли приняли угрожающие масштабы. Джунгарское ханство, заключив договор с Китаем, сформировало благоприятные условия для походов на Казахстан. В «Годы Великого бедствия» первыми удар джунгар приняли на себя казахи Семиречья и Прииртышья.

В 1724-1725 гг. джунгарские войска захватили города Туркестан и Ташкент. 1723-1727 годы остались в истории как «Годы великого бедствия» его можно было сравнить с монгольским нашествием начала XIII века.

Об этой трудной исторической эпохе Ш.Уалиханов писал: «Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их (казахские) улусы и уводили в плен целыми семействами». В этот период особенно пострадало – Жетысу. Казахские роды были вынуждены покинуть свои родные земли. В «Годы Великого бедствия» казахские роды (Среднего жуза) вынуждены были откочевывать к пределам среднеазиатских ханств. Переправившись через реку Сырдарью, большинство родов Среднего жуза отошло к Самарканду.

В «Годы Великого бедствия» освободительная война против джунгар приняла интернациональный характер, с казахами сражались каракалпаки и киргизы. Предводители отрядов казахского ополчения в связи с внезапной смертью хана Болата рассорились из-за того, кому из них быть старшим ханом. Главнокомандующий объединенными силами Абулхаир и правитель Среднего жуза Семеке покинули районы сражения. Они отошли к российским границам. Таким образом, общеказахское ополчение распалось.

Казахи Старшего жуза снова покорились джунгарам и предоставили аманатов, а также были вынуждены платить дань. Общепародная борьба казахов против джунгар, достигнув значительных успехов, ослабла вследствие традиционных разногласий.

В заключении нужно отметить, что раздоры между султанами и ханами свели на нет победы казахов 1726-1730 гг. и вновь раскололи общеказахский фронт. Единство сохранялось лишь благодаря биям жузов – Толе бию, Казыбек бию и Айтеке бию, а также выдвинувшемуся после Анракайской битвы султану Абильмансуру, известному как Абылай.

В исследованиях различных историков как отечественных, так и зарубежных, рассматривается множество аспектов джунгарского нашествия, включая причины агрессии, ход военных действий, дипломатические усилия и социальные последствия для казахского народа. В этой статье рассмотрим мнения некоторых известных историков, которые анализируют это событие с разных точек зрения.

Историки советского периода, такие как Н.И. Кастанеев, И.А. Якубовский и В.М. Мищенко, уделяли внимание военным событиям того времени, а также значению борьбы казахского народа за свою независимость. Они акцентировали внимание на том, что джунгарское нашествие сыграло ключевую роль в формировании казахской нации и укреплении внутренней консолидации казахских племен.

Н.И. Кастанеев в своих трудах описывал джунгарские завоевания как часть более широкой стратегии монгольских племен, стремящихся расширить свои территории за счет Центральной Азии и Казахстана. Он отмечал, что в это время казахи столкнулись не только с внешней угрозой, но и с внутренней раздробленностью.

Однако именно борьба с джунгарами сыграла важную роль в укреплении казахской идентичности и формировании нации.

И.А. Якубовский акцентировал внимание на том, что казахский народ, несмотря на свою внутреннюю раздробленность, сумел объединиться под лидерством Абылая, что позволило организовать эффективное сопротивление джунгарам. И.А. Якубовский подчеркивал, что победы казахов в битвах при Аякоже и других сражениях стали поворотными моментами в войне, продемонстрировавшими силу и сплоченность казахского народа.

В.М. Мищенко также отмечал важность внутреннего единства в борьбе с джунгарами. По его мнению, джунгарская угроза подтолкнула казахов к консолидации, что стало залогом успешного сопротивления. В его работах также подчеркивается роль дипломатии Абылая, который вел переговоры с Китаем и Россией, стремясь получить их поддержку в борьбе с джунгарами.

После обретения независимости Казахстаном в 1991 году изучение истории джунгарского нашествия и борьбы казахов приобрело новые перспективы. Казахские историки стали акцентировать внимание на роли Абылай-хана как основного символа борьбы за независимость. В их исследованиях также подчеркивается значимость сплочения казахского народа в годы джунгарской агрессии, а также важность формирования национальной идентичности и государственности.

С.М. Князев, известный казахстанский историк, в своих исследованиях акцентировал внимание на стратегическом и дипломатическом гении Абылая. Он подчеркивает, что Абылай не только сумел объединить разрозненные казахские племена для борьбы с джунгарами, но и эффективно использовал дипломатические каналы, чтобы получить поддержку от Китая и России. С.М. Князев также утверждает, что благодаря Абылаю казахский народ смог сохранить свою независимость и начать процесс формирования более крепкой политической и культурной идентичности.

Е.А. Мухамедьяров также отмечал важность борьбы с джунгарами в процессе становления казахской государственности. В его работах подчеркивается, что, несмотря на жестокие условия, казахский народ, во-первых, смог сохранить свои земли, а во-вторых, после побед в войнах с джунгарами, начал формировать независимую государственность. Е.А. Мухамедьяров также выделяет личность Абылая, который стал не только военным лидером, но и ключевым политическим фигурантом этого периода.

С появлением новых архивных материалов и развитием методов исторической науки, современные историки стали еще глубже анализировать причины и последствия джунгарского нашествия. Новая волна исследователей пытается рассматривать джунгарскую агрессию с более широких историко-культурных и социально-экономических позиций.

А.С. Мусин, исследуя джунгарское нашествие, подчеркивает, что агрессия джунгар была не только военной, но и культурной угрозой для казахского народа. А.С. Мусин рассматривает это как столкновение двух культур: кочевого мира казахов и более жесткой, централизованной политики джунгар. Он утверждает, что, несмотря на тяжелые утраты и разрушения, казахи смогли сохранить свою

культуру и традиции, а также укрепить дух сопротивления, что в дальнейшем стало важным фактором для политической консолидации.

Современные исследования также уделяют внимание воздействию джунгарских войн на демографическую ситуацию и экономику Казахстана. А. Сейдханов, исследователь в области истории Центральной Азии, рассматривает джунгарское нашествие как явление, которое отразило культурное и социальное столкновение двух разных традиций – кочевой культуры казахов и централизованной власти джунгар. По мнению А. Сейдханова, это столкновение не только определяло ход военных действий, но и вело к важным изменениям в социальной структуре казахского общества. А. Сейдханов утверждает, что джунгарское нашествие стало важным фактором в формировании казахской идентичности, помогая укрепить коллективное сознание народа, несмотря на тяжкие утраты.

Б.Б. Сулейменов в своей работе анализирует последствия массовых разрушений, связанных с джунгарскими набегами, на сельское хозяйство и образ жизни казахов. Он утверждает, что несмотря на значительные потери, казахский народ сумел восстановить свою экономику, в том числе за счет дипломатических соглашений, заключенных с Китаем и Россией.

Ж. Сейсенбаев в своих работах подробно изучал личность Абылая и подчеркивает, что именно его способность объединять казахские племена и вести успешные военные действия против джунгарских захватчиков позволили не только победить внешнего врага, но и заложить основу для создания единого казахского государства.

Таким образом, исследования историков о джунгарском нашествии и борьбы казахского народа представляют собой многогранную картину, включающую военные события, дипломатические усилия, социально-экономические последствия и вопросы формирования казахской национальной идентичности. Историки разных эпох, начиная с советских и заканчивая современными казахстанскими исследователями, сходятся в том, что борьба с джунгарами стала важным этапом в истории Казахстана, который не только укрепил внутреннее единство казахского народа, но и сформировал основы для дальнейшего развития казахской государственности.

Литература:

1. Қозыбаев М., Кожамкулов К. История Казахстана в эпоху Абылай-хана. – 1996.
2. Сабитов С. Абылай хан. – 2003.
3. Әуезов М. Абылай-хан: жизнь и эпоха. – 1998.
4. Нұрпейісов К. Казахское ханство в XVI-XVIII веках. – 1999.
5. Нұрпейісов К. История казахского народа. – 2010.

А.К. Мукатаева¹, Б.А. Тусипжанов²

¹Университет имени Шакарима города Семей

Республика Казахстан, г. Семей, apple_flower@inbox.ru

²ГКП на ПХВ «Школа-гимназия №78 имени Смағұл Сәдуақасұлы»

Акимата города Астаны

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КАЗАХСКОГО И ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВ

История казахского народа тесно связана с соседними народами Центральной Азии, среди которых особое место занимает джунгарское ханство. Взаимоотношения этих двух государств в XVI-XVIII веках были многогранными и включали как мирные, так и военные взаимодействия. Вопросы историко-педагогического характера, касающиеся этих отношений, также играют важную роль в современном понимании культурных, социальных и политических процессов того времени. В статье рассмотрены мнения историков о взаимоотношениях казахов и джунгаров с точки зрения влияния на воспитание и образование, а также отражения этих процессов в исторической памяти.

Исследование историко-педагогических аспектов этих отношений позволяет понять не только военную тактику и политику, но и ключевые моменты в воспитании, обучении и формировании национальной идентичности. В статье рассматриваются мнения историков, а также их взгляды на педагогическое наследие, возникшее в ходе взаимодействия между казахами и джунгарами.

История Казахстана в XVII-XVIII веках насыщена сложными политическими и культурными взаимодействиями между казахским и джунгарским ханствами. Эти отношения оказали значительное влияние на развитие образования, воспитания и социальной структуры обоих народов.

Взаимоотношения между казахами и джунгарами носили как конфронтационный, так и мирный характер. На протяжении XVI-XVIII веков джунгарское ханство, расположенное на территории современного Восточного Казахстана, Монголии и Китая, было одним из самых мощных соседей казахов. Конфликты между этими государствами были связаны с борьбой за контроль над степными территориями, за торговые пути и политическое влияние в регионе.

Историческое взаимодействие казахского и джунгарского ханств в XVII-XVIII веках сыграло значительную роль в формировании социальной и образовательной среды на территории современного Казахстана. Эти отношения, несмотря на их конфликты, обеспечили обмен культурными и образовательными традициями, что оказало влияние на дальнейшее развитие обеих культур.

Педагогические аспекты этих взаимоотношений можно рассматривать через призму ценностей, которые передавались от поколения к поколению в ходе таких контактов. Так, война с джунгарами, описанная в исторических хрониках, стала важным этапом формирования казахской идентичности и патриотического воспитания.

Педагогическая практика того времени была направлена на воспроизведение идеалов патриотизма и уважения к родной земле. В условиях постоянной угрозы со стороны джунгар казахи формировали в своих юношах дух борьбы и стремление защищать свою землю и народ. Подготовка казахской молодежи к войнам с джунгарами носила не только практический характер, но и имела важную идеологическую составляющую. Война с джунгарами стала не только важной вехой в истории казахского народа, но и основой для воспитания чувства долга, мужества и патриотизма у будущих поколений.

Историки отмечают, что в условиях постоянной угрозы со стороны джунгар казахи были вынуждены развивать свою военную стратегию, что отразилось на педагогической практике. В условиях войны значительное внимание уделялось подготовке воинов, обучению стратегии и тактике боевых действий, а также выживанию в степи. Педагогическая роль старейшин и военачальников была важной в обучении молодежи.

В педагогическом контексте это значит, что воспитание молодежи было направлено на сохранение исторической памяти и ценности борьбы за независимость, что сыграло значительную роль в формировании культурного и образовательного наследия казахского народа.

Кроме того, в условиях джунгарской угрозы казахи развивали традиции вождества и родовой организации, где ключевую роль играли старейшины, которые передавали знания через устное наследие, обучая молодежь быть ответственными за судьбу своего народа.

Казахское ханство, образовавшееся в результате объединения различных казахских жузов, столкнулось с экспансией джунгар, которые представляли собой мощное объединение монгольских племен. В это время джунгарское ханство, представляющее собой мощное военно-политическое образование, начало активно экспандировать в Центральной Азии. Конфликты между ханствами часто приводили к войнам, что, в свою очередь, влияло на социальные и культурные процессы. Конфликты между ханствами, сопровождаемые войнами и дипломатическими усилиями, создали условия для обмена культурными и образовательными традициями. Несмотря на многочисленные конфликты, между казахами и джунгарами существовал культурный обмен. Эти два народа обменивались знаниями, которые касались не только военных технологий, но и различных аспектов повседневной жизни. Историки подчеркивают, что такие контакты не ограничивались только военным аспектом, а также затрагивали область культуры, торговли, ремесел и даже философии.

Существование двух ханств создало необходимость обмена знаниями и культурными традициями. В условиях войны и конфликта, несмотря на враждебные отношения, обе стороны вынуждены были развивать свои образовательные системы.

Традиционное образование: У казахов образование основывалось на устных традициях, передаваемых через жырау и батыров. Джунгары также имели свои способы передачи знаний через устную историю и шаманские практики.

Исламское образование: С распространением ислама на территории обеих ханств, возникли медресе, где обучали не только религиозным, но и светским

наукам. Это стало важным элементом культурного обмена.

Военные столкновения способствовали необходимости подготовки молодежи не только в военном деле, но и в области управления, дипломатии и науки. Это предопределило появление новых образовательных практик, направленных на подготовку лидеров и специалистов. Важную роль в этом процессе играли жырау и батыры, которые передавали знания устной традицией.

Взаимоотношения казахского и джунгарского ханств также отразились на социальных структурах. Конфликты и необходимость координации действий привели к формированию новых социальных институтов, таких как советы старейшин, которые занимались вопросами образования и воспитания. Эти институты стали важными элементами в структуре казахского общества, способствуя передаче знаний и культурных традиций.

Устная традиция, сохранявшаяся и у казахов, и у джунгар, служила основным способом передачи знаний. Важные события, исторические личности и моральные уроки передавались из поколения в поколение, формируя культурную идентичность.

Несмотря на военные столкновения, между казахами и джунгарами имелись элементы культурного обмена. Например, историки подчеркивают влияние джунгарской культуры на казахскую военную тактику, одежду, обычаи, а также элементы торговых связей между народами. В таких условиях традиционная казахская педагогика, основанная на устном народном творчестве, пересекалась с элементами джунгарской военной подготовки, что приводило к формированию определенной гибкости в методах воспитания и обучения.

Педагогические взаимодействия также касались вопросов обучения ремеслам, земледелию, а также в значительной степени основывались на передаче знаний о природе и окружающем мире, что также в свою очередь оказывало влияние на систему образования в тех регионах.

Особое внимание историки уделяют роли исторической памяти в формировании педагогической мысли и национальной идентичности казахов. Воспоминания о войнах с джунгарами, таких как великое сражение при Анракай (1717), оказали большое влияние на формирование коллективного сознания народа и его восприятие патриотизма. В этом контексте педагогическая практика стала важным инструментом в передаче опыта борьбы за независимость и сохранение традиций.

Историки также отмечают, что в педагогических произведениях того времени, а также в произведениях эпического и героического жанра, нашли отражение как реальные события, так и идеализированные образы героев, которые становились символами национальной гордости и самосознания.

Историко-педагогические аспекты взаимоотношений казахского и джунгарского ханств иллюстрируют сложный и многослойный процесс взаимодействия двух культур. Несмотря на конфликты, обмен знаниями и традициями обогатил обе стороны и способствовал развитию образовательных систем. Это взаимодействие стало важной частью исторической идентичности казахского народа и повлияло на его дальнейшее развитие.

Взаимоотношения казахского и джунгарского ханств в XVII-XVIII веках представляют собой сложный и многогранный процесс, который оказал глубокое влияние на развитие образования и культуры в регионе. Несмотря на военные конфликты, существовали также моменты культурного обмена, что способствовало формированию уникальных педагогических традиций. Данная статья анализирует историко-педагогические аспекты этих взаимодействий.

Современные историки подчеркивают, что взаимоотношения между казахским и джунгарским ханствами были не только политическими, но и культурными, а также воспитательными. По мнению казахстанских историков, в этих контактах можно видеть как элементы взаимного влияния, так и моменты, когда конфликт становился основой для выработки национальной стратегии и укрепления внутренней солидарности казахского общества.

Среди российских и китайских историков, изучающих взаимодействие этих двух народов, существует мнение, что джунгарская угроза сыграла роль в формировании казахской национальной идентичности, а также в совершенствовании педагогической мысли. Особенно это заметно в традициях военного и казачьего обучения, которое оказало влияние на методы воспитания детей и молодежи.

Взаимоотношения казахского и джунгарского ханств, отраженные в исторических и педагогических аспектах, предоставляют важные материалы для исследования культурных, социальных и политических процессов, происходивших в Центральной Азии в XVII-XVIII веках. Анализ этих взаимодействий позволяет понять не только основы военного и патриотического воспитания, но и более глубокие культурные связи, которые формировали уникальную систему образования и воспитания казахского народа.

Изучение историко-педагогических аспектов взаимоотношений казахского и джунгарского ханств позволяет глубже понять, как внешние и внутренние угрозы влияли на развитие педагогических традиций, воспитание и образование. Взаимодействие между этими народами способствовало формированию нового типа образовательных и воспитательных практик, основанных на принципах военного братства, патриотизма, а также культурного и ремесленного обмена. Эти процессы оказали долгосрочное влияние на развитие казахской педагогики и национальной идентичности, обеспечив преемственность и сохранение исторической памяти в следующих поколениях.

Считаем, что также необходимы дальнейшие исследования влияния исторических процессов на современное образование в Казахстане, а также изучение культурных традиций, которые продолжают существовать и развиваться. Изучение этих аспектов может помочь глубже понять современные образовательные вызовы и их корни в историческом контексте.

Литература:

1. Шаймерденов Ж. История казахской педагогики. – 1992.
2. Джуманова С. Казахские ханства: государственные и культурные аспекты. – 2005.
3. Мухамеджанов Н. Традиции и инновации в образовании Казахстана. – 2010.

А.К. Мукатаева, З.Е. Ескендрова, М.Е. Жолдасханова
Университет имени Шакарима города Семей
Республика Казахстан, г. Семей, apple_flower@inbox.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ НА ТЕМУ «КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XVIII ВЕКЕ»

Современное образование требует внедрения инновационных технологий, которые способствуют более глубокому и интересному усвоению учебного материала. Уроки истории, особенно такие сложные и многогранные темы, как казахско-джунгарские отношения XVIII века, могут выиграть от использования различных современных методов и инструментов.

Многие историки подчеркивают, что использование новых технологий в образовательном процессе предоставляет дополнительные возможности для углубленного и разнообразного изучения истории. Современные методы и инструменты, такие как интерактивные карты, виртуальные экскурсии, анимации и цифровые архивы, дают возможность студентам и школьникам не только читать о прошлом, но и «погружаться» в него, исследовать его с разных сторон.

Мнения о значении технологий в преподавании истории сводятся к следующим основным моментам:

Наглядность и доступность. Визуализация исторических процессов через карты, хроники, реконструкции сражений или поселений позволяет учащимся увидеть не только факты, но и контекст, в котором эти факты происходили. Это особенно важно при изучении сложных отношений между государствами и народами, как в случае с казахско-джунгарскими войнами XVIII века. Историки подчеркивают, что такие технологии помогают учащимся увидеть, как развивалась ситуация на карте, какие стратегические решения принимались в реальном времени.

Интерактивность и вовлеченность. Историки утверждают, что интеграция цифровых технологий, таких как симуляции исторических событий или ролевые игры, дает возможность учащимся не только учить, но и «проживать» историю. Например, симуляция боевых действий между казаками и джунгарами может помочь студентам лучше понять стратегические и тактические решения того времени, а также развить навыки критического мышления и анализа.

Доступ к первоисточникам и архивам. Цифровизация архивов и доступ к онлайн-ресурсам дает возможность исследовать исторические документы, карты и другие источники, которые раньше были недоступны широкой аудитории. Множество историков отмечают, что такие ресурсы, например, оцифрованные военные отчеты, дипломатические письма и карты XVIII века, открывают новые перспективы для изучения казахско-джунгарских отношений.

Тема использования инновационных технологий на уроках истории, особенно на примере казахско-джунгарских отношений в XVIII веке, является

важной для образовательного процесса. Современные педагогические практики активно внедряют различные цифровые инструменты, которые способствуют улучшению восприятия учебного материала, углублению знаний и развитию критического мышления у учащихся. Рассмотрим, как можно использовать инновационные технологии в преподавании истории, а также конкретно показать на примере изучения казахско-джунгарских отношений.

Современные образовательные технологии, такие как мультимедийные презентации, интерактивные карты, виртуальные экскурсии и онлайн-платформы для совместной работы, обеспечивают более глубокое и наглядное понимание исторических процессов. Для темы казахско-джунгарских отношений, которая включает в себя много сложных политических, военных и культурных аспектов, такие технологии могут значительно облегчить восприятие учебного материала.

Исследования показывают, что использование мультимедийных технологий повышает интерес учащихся, способствует лучшему усвоению материала и позволяет создать более интерактивную атмосферу на уроках. Например, использование виртуальных карт позволяет наглядно продемонстрировать территориальные изменения и движения войск, а также связи между различными регионами и культурами того времени.

Также одним из наиболее эффективных инструментов является использование интерактивных карт. Ученики могут визуально видеть изменения территории Казахстана и Джунгарского ханства, а также основные сражения и передвижения войск. Интерактивные карты позволяют не только ознакомиться с историческими событиями, но и анализировать их, осваивая навыки критического мышления.

Использование интерактивных карт помогает ученикам не только запомнить географию событий, но и осознать, как эти события влияли на развитие конкретных народов и государств. В контексте казахско-джунгарских отношений XVIII века такие карты могут наглядно продемонстрировать, как внешние угрозы (нападения джунгар) изменяли политику казахских ханств, а также как это отражалось на отношениях с соседними странами, например, Россией или Китаем.

Симуляторы исторических событий и виртуальные экскурсии – это еще один важный инструмент для преподавания истории. В частности, изучение казахско-джунгарских отношений может быть усилено с помощью моделирования исторических боевых сражений, дипломатических переговоров или миграции народов. Виртуальные экскурсии по историческим памятникам, например, по местам, где происходили ключевые события, позволяют учащимся не только «посетить» эти места, но и почувствовать атмосферу того времени.

Такой подход помогает не только запомнить факты, но и развивает у учащихся аналитическое мышление, способность видеть события в контексте их исторической значимости. Применение современных технологий позволяет более глубоко осмыслить последствия войны между джунгарами и казахами, дипломатические усилия казахских ханств, а также социокультурные особенности того времени.

Виртуальные экскурсии по историческим местам, связанным с казахско-

джунгарскими отношениями, могут значительно обогатить уроки. Использование платформ, таких как Google Arts & Culture, позволяет ученикам «посетить» места исторических сражений и ознакомиться с культурными памятниками, что создает более глубокое понимание исторического контекста.

Создание мультимедийных презентаций с использованием видео, аудио и графических материалов помогает разнообразить процесс обучения. Ученики могут работать в группах над созданием презентаций, что развивает их командные навыки и способствует более глубокому усвоению материала. Включение документальных фильмов о казахско-джунгарских отношениях также может быть полезным для иллюстрации ключевых моментов.

Важным аспектом изучения истории является доступ к первоисточникам, архивным материалам и исследованиям. Современные онлайн-ресурсы и цифровые архивы дают возможность учащимся работать с подлинными документами и исследовательскими трудами, что обогащает их понимание исторических процессов. Например, использование оцифрованных архивов, где можно найти исторические карты, письма, отчеты и другие документы, напрямую связанные с событиями XVIII века, значительно углубляет познания студентов в данной теме.

Исследования показывают, что работа с такими ресурсами способствует развитию у учащихся навыков критического анализа, а также помогает выстраивать логические связи между фактами, событиями и их последствиями. Это особенно важно для понимания сложных отношений между казахами и джунгарами, которые включали войны, дипломатические альянсы, а также культурные и торговые обмены.

Геймификация уроков истории через создание образовательных игр и квестов может значительно повысить мотивацию учеников. Например, можно разработать квест, где ученики должны решить исторические задачи, связанные с конкретными событиями, такими как битвы или дипломатические переговоры. Это не только делает уроки более интересными, но и способствует активному усвоению знаний.

В контексте казахско-джунгарских отношений можно разработать ролевые игры, симуляции исторических событий, в которых учащиеся смогут принимать на себя роли различных исторических фигур, таких как ханы, полководцы или дипломаты, и принимать участие в важнейших политических и военных решениях того времени. Такой подход способствует не только лучшему пониманию исторического контекста, но и развивает навыки сотрудничества и коммуникации.

Создание исторического блога или группы в социальных сетях, где ученики могут делиться своими находками, мыслями и исследованиями по теме казахско-джунгарских отношений, также является эффективным методом. Это способствует развитию навыков написания и анализа, а также позволяет создать сообщество единомышленников.

Однако, несмотря на все плюсы инновационных технологий, исследования также отмечают важность роли педагога в эффективном применении этих инструментов. Важно, чтобы учитель был не только проводником знаний, но и

наставником, который может направить учащихся в процессе работы с цифровыми ресурсами. Педагог должен уметь интегрировать новые технологии в учебный процесс таким образом, чтобы они не отвлекали от сути материала, а, наоборот, помогали учащимся понять и оценить важность изучаемых событий.

Мы предлагаем пример разработки урока на тему:
«Казахско-джунгарские отношения в XVIII веке»

Цели урока:

1. Познакомить учащихся с особенностями казахско-джунгарских отношений в XVIII веке.
2. Изучить ключевые события и факторы, которые влияли на развитие этих отношений.
3. Развивать умение анализировать исторические события и оценивать их последствия для казахского народа.
4. Формировать навыки работы с историческими источниками и картами.

Задачи:

- Дать представление о политической ситуации в Казахстане и Центральной Азии в XVIII веке.
- Выявить причины конфликтов между Казахским ханством и Джунгарией.
- Оценить влияние джунгарской угрозы на внутреннюю и внешнюю политику казахов.
- Рассмотреть важные битвы и события этого периода, такие как Абылай хан и его роль в борьбе с джунгарами.

Оборудование:

- Презентация с картами и изображениями.
- Тексты источников (документы, описания путешественников).
- Карта Джунгарии и Казахского ханства XVIII века.
- Рабочие листы для групповой работы.

План урока:

I. Введение в тему (5 минут)

1. Приветствие учащихся, вводная часть.
2. Объяснение актуальности темы:
 - Рассказать, что в XVIII веке Джунгария была одной из самых серьезных угроз для Казахского ханства.
 - Вопрос для обсуждения: «Что вы знаете о Джунгарии и её правителях?»

II. Историческая справка (10 минут)

1. История Джунгарии:

- Основание Джунгарского ханства, его территориальные амбиции.
- Джунгария – это объединение монгольских племен, которые создали сильное государство, угрожавшее соседним народам.
- Рассказ о геополитической ситуации на территории Центральной Азии в XVII-XVIII веках.

2. Казахское ханство в XVIII веке:

- Разделение Казахского ханства на три жуз (старший, средний и младший).

- Постоянные междоусобицы между казахскими ханами и борьба за единство.
- Внешняя угроза со стороны Джунгарии, особенно на юге и востоке.

III. Основные этапы казахско-джунгарских отношений (15 минут)

1. Сражения и походы:

- Джунгарские нападения на казахские земли в начале XVIII века.
- Великая джунгарская армия и ее вторжения в Казахстан.

2. Битвы:

- **Битва при Буланты (1717)** – одна из первых крупных побед казахов, ставшая важным моментом в казахско-джунгарских войнах.
- **Абылай хан:** роль в сопротивлении джунгарам.
- **Кулжа (1758)** – джунгарская агрессия, которая привела к ухудшению положения казахов.

3. Роль Абылай хана:

- Абылай хан как выдающийся полководец, который сумел объединить казахские племена и скоординировать сопротивление джунгарам.
- Его дипломатическая деятельность, связи с Китаем и Россией.

IV. Влияние джунгарской угрозы на развитие казахского ханства (10 минут)

1. Политическое разделение Казахстана и необходимость создания союзов.
2. Усиление роли России и Китая в Казахстане. Россия поддерживала казахов в борьбе с джунгарами, а Китай также вмешивался в этот конфликт.
3. Экономические и социальные последствия войн с джунгарами.

V. Работа с источниками (10 минут)

1. Прочтение отрывков из источников:

- Цитаты из произведений путешественников, историков, дипломатов, описывающих события тех лет.
- Описание джунгарских нашествий и сопротивления казахов.

2. Обсуждение прочитанного:

- Что рассказывали о Джунгарии западные путешественники?
- Как они оценивали ситуацию на территории Казахстана в XVIII веке?

VI. Заключение и рефлексия (5 минут)

1. Подведение итогов урока:

- Какие последствия имели отношения с джунгарами для казахского народа?
- Почему борьба с джунгарами стала важной вехой в истории Казахстана?

2. Ответы на вопросы учащихся.

3. Домашнее задание: Написать краткое сочинение на тему: «Роль Абылай хана в борьбе с джунгарами и его наследие для казахского народа».

VI. Дополнительные материалы (для углубленного изучения)

- Книга о казахских ханах и их борьбе с джунгарами.
- Статьи и научные работы о политике России и Китая в отношении Казахстана в XVIII веке.

Жоңғар шапқыншылығы

Орындаған: Ескендрова Зейнеп
Жолдасханова Меруерт
Тобы: ИЯ-201

Инновационные технологии открывают новые горизонты в преподавании истории. Использование интерактивных карт, виртуальных экскурсий, мультимедийных презентаций, геймификации и социальных медиа позволяет сделать уроки по казахско-джунгарским отношениям XVIII века более увлекательными и познавательными, повысить эффективность обучения. Однако успешная интеграция этих технологий требует от педагогов не только владения техническими навыками, но и умения сочетать традиционные методы преподавания с новыми инструментами для достижения наилучших образовательных результатов. Внедрение этих методов поможет развить у учеников не только знание истории, но и критическое мышление, творческие навыки и интерес к изучению прошлого.

Литература:

1. Кузнецов В. Инновационные технологии в преподавании истории. – 2011.
2. Левина А. Использование информационных технологий в обучении истории. – 2013.
3. Глазунова И. Интерактивные технологии в обучении истории. – 2014.
4. Минаев О. Методы и средства обучения в истории: инновационные подходы. – 2012.
5. Николаева Т. Методика преподавания истории с использованием мультимедийных технологий. – 2018.

А.К.Мукатаева¹, Р.Нысантайқызы²

¹Университет имени Шакарима города Семей

Республика Казахстан, г. Семей, apple_flower@inbox.ru

²Alikhan Bokeikhan University, магистрант 2 курса, Республика Казахстан, г. Семей

РОЛЬ БАТЫРОВ В ИСТОРИИ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Одним из ключевых аспектов в истории взаимоотношений казахского народа с джунгарами в XVII-XVIII веках является роль батыров – национальных героев, военных вождей и защитников родины. Эти выдающиеся личности не только принимали участие в военных столкновениях с джунгарами, но и становились символами казахского сопротивления, воплощением патриотизма и национальной гордости. Батырские подвиги играли важную роль в формировании национальной идентичности и в педагогической традиции. В статье рассматриваются вопросы значения батыров в контексте казахско-джунгарских отношений и их влияния на историческую память и культуру народа.

Одним из самых ярких проявлений казахского сопротивления джунгарам было появление выдающихся батыров, чьи подвиги стали неотъемлемой частью национальной истории. Батыр был не только воином, но и символом борьбы за свободу, независимость и сохранение традиций. В множестве исторических источников и фольклорных произведений батыр стал культовой фигурой, обладающей не только военной мощью, но и моральными достоинствами. Батыры – военные лидеры и защитники своего народа, которые встали на защиту казахских земель в условиях внешней угрозы, были символом сопротивления и национального единства.

Согласно исследованиям казахстанских и российских историков, в исторической борьбе с джунгарами батыров можно разделить на несколько категорий: стратегов, полководцев, мудрых советников и непосредственных участников сражений. Мнение историков о роли батыров можно выразить следующим образом: они были не только военными лидерами, но и символами мужества и самопожертвования, которые олицетворяли единство казахского народа перед лицом внешней угрозы.

Особое внимание уделяется таким выдающимся личностям, как Казыбек би, Жанибек батыр, Бокей батыр, Тимур батыр и, конечно, Абылай хан – правитель и полководец, сыгравший важную роль в объединении казахских племен в противостоянии с джунгарами. Его имя стало синонимом вольности и борьбы за независимость, и его фигура до сих пор вызывает уважение и почитание среди казахов.

Казахско-джунгарские отношения характеризовались постоянными конфликтами, вызванными как экономическими, так и политическими причинами. Джунгары, обладая мощной армией и стремлением к гегемонии в регионе, начали активные военные действия против казахских жузов. Это создало

необходимость в организованном сопротивлении, которое могло бы объединить разрозненные племена казахов.

Батыры возглавляли казахские отряды в боях против джунгаров, демонстрируя выдающиеся тактические навыки и лидерские качества. Они организовывали крупные военные кампании и сражения, где объединенные силы казахов смогли дать отпор противнику. Их умение вести войну и стойкость вдохновляли простых воинов, создавая атмосферу патриотизма и единства.

Историки подчеркивают важность эпических произведений, которые передавались из поколения в поколение, в создании образа батыра как культурного и воспитательного феномена. В эпосах, таких как «Манас», «Кобланды батыр», «Ер Таргын», отражаются подвиги батыров, в том числе в контексте борьбы с джунгарами. Через эти произведения формировались нормы патриотизма, храбрости и мужества, которые стали основой для воспитания молодежи.

А.С. Шпаков, исследуя это явление, отмечает, что батырский эпос олицетворял не только личные подвиги, но и важнейшие моральные уроки для общества: «Через образ батыра казахи учат свои будущие поколения защищать свою землю и защищать честь своего народа. В эпосах подвиг батыра был всегда сопряжен с высшими моральными ценностями: честью, достоинством, доблестью и верой в свою страну».

Батыры, обладая выдающимися боевыми навыками и харизмой, стали центром сопротивления. Они не только руководили военными действиями, но и способствовали сплочению казахских племен. Батыры использовали различные тактики в своих сражениях, включая партизанскую войну, маневры и внезапные атаки. Они знали местность и умело использовали ее в своих интересах, что позволяло им одерживать победы даже в неблагоприятных условиях. Эти тактики способствовали созданию образа батыров как мудрых и опытных военных командиров. Их умение объединять людей под одним знаменем, организовывать походы и сражения сыграло ключевую роль в защите родных земель.

Примеры известных батыров того времени включают:

Баян сулу – один из самых известных батыров, который проявил выдающиеся качества в битвах и стал символом мужества.

Наурызбай батыр – вдохновлял казахов на борьбу с джунгарами и вел ряд успешных кампаний против врага.

Махамбет Утемисов – известный поэт и батыр, который также сыграл важную роль в военном сопротивлении.

Одной из ключевых задач, стоявших перед батырлами, было объединение различных племен и жузов. В условиях угрозы они собирали военные силы, способствуя сплочению казахского народа. Это объединение было необходимо для эффективного сопротивления джунгарской агрессии, и батырлар выступали как объединяющие фигуры, способные наладить диалог и сотрудничество между разрозненными группами.

В условиях постоянной угрозы со стороны джунгарских войск батырский эпос и исторические сказания о военных победах стали важным элементом национального образования. Во время военных конфликтов батырские традиции

продолжали жить в фольклоре, играя ключевую роль в воспитании будущих поколений. Историки указывают, что такие эпопеи помогали воспитывать у молодежи не только патриотизм, но и ответственность за судьбу своего народа и земли.

Деятельность батыров оказывала огромное влияние на культурное сознание казахов. Батыры не только воевали, но и были хранителями казахской культуры и традиций. Их подвиги запечатлевались в народной поэзии и устном творчестве, создавая образы героизма и самопожертвования. Эпосы и песни о батырских подвигах формировали национальную идентичность и укрепляли дух народа в тяжелые времена.

Военные конфликты с джунгарами, такие как битва при Анракай (1717) и другие крупные сражения, позволили проявиться не только тактическому гению отдельных батыров, но и их способности вести за собой народ. Примечательным является тот факт, что многие из них использовали нестандартные военные стратегии, которые впоследствии стали основой для развития казахской военной тактики.

Мнение историка С. Ахметова о военной роли батыров в этих сражениях таково: «Батыр в казахской истории был не только героем на поле боя, но и стратегом, способным принимать важнейшие решения в ходе сражений. Их способность мобилизовать народ и вести за собой казахов на битву с джунгарами зачастую становилась решающим фактором».

Примером этого является лидерство Абылай хана, который, несмотря на сложные политические и военные условия, смог объединить различные казахские жузы и организовать эффективное сопротивление джунгарам. Он не только возглавлял армию, но и действовал как политический и культурный лидер, обеспечивая единство казахов в самые трудные времена. По мнению С. Ахметова, Абылай был примером для подражания: «Абылай хан был не только полководцем, но и культурным, духовным лидером. Его деятельность показывала, как важно сочетание военной мощи с мудростью и дипломатией для достижения успеха». Историки, такие как А.Т. Байтұрсынов и А.Н. Кононов, отмечают, что он не только был стратегом, но и миротворцем, сумевшим создать дипломатические связи с соседними государствами, что помогло ослабить давление джунгар.

Е.А. Аканов в своих работах подчеркивает, что батырские эпопеи формировали в молодежи чувство коллективизма и солидарности: «Каждый казахский батыр был примером не только для своего времени, но и для будущих поколений, олицетворяя в себе лучшие черты национального характера – мужество, стойкость и преданность своему народу».

Историки, такие как М.М. Козыбаев, отмечают, что в условиях угрозы внешнего вторжения важность такого символа, как батыр, невозможно переоценить: «Батыр становился личностью, которая воплощала в себе не только стратегию и военную мощь, но и духовное единство казахского народа».

К.С. Батырхан утверждает, что успешные операции, такие как Анракайская битва, стали возможными благодаря «дизайн-мыслям» казахских батыров, которые комбинировали военную хитрость с вооруженными силами.

Некоторые батыры также участвовали в дипломатических переговорах, пытаясь наладить связи с другими народами и государствами. Они искали возможности для создания альянсов и стратегического партнерства, чтобы укрепить позиции казахов против джунгаров. Например, переговоры с Россией и другими соседними государствами сыграли значительную роль в определении будущего казахских земель.

Роль батыров в истории казахско-джунгарских отношений была многогранной и значимой. Они не только защищали свою землю и народ, но и способствовали объединению казахских племен, укрепляли культурную идентичность и формировали политическую стратегию. Благодаря их усилиям казахи смогли преодолеть тяжелые испытания и сохранить свою культуру и традиции, что стало важным этапом в истории казахского народа.

Мнение историков о роли батыров в истории казахско-джунгарских отношений не всегда однозначно. Важно отметить, что среди историков существует мнение о внутренней политике казахского общества того времени, которая не всегда была единой. Разделение на жузы и роды, политические амбиции некоторых вождей и ханатов, а также конкуренция среди батыров иногда приводили к разделению сил и ослаблению сопротивления джунгарам.

Согласно исследованиям Н. Курмангалиевой, «батырская роль не всегда была связана с единым фронтом борьбы с внешним врагом. В некоторых случаях амбиции отдельных батыров приводили к ослаблению общего сопротивления джунгарам, что вносило свои коррективы в исход сражений».

Несмотря на единство в борьбе с джунгарами, внутренние политические противоречия и борьба между различными жуза и родами казахов иногда ослабляли общий фронт. В некоторых случаях амбиции отдельных батыров, стремящихся к политической и военной власти, оказывали негативное влияние на координацию действий казахских сил.

А.Н. Кононов пишет: «Несмотря на героизм и преданность делу, иногда личные амбиции некоторых батыров становились камнем преткновения в объединении казахских сил, что сказывалось на эффективности сопротивления джунгарам».

Тем не менее, несмотря на внутренние противоречия, батырское движение было важным элементом в борьбе за национальную независимость, и многие из этих фигур стали символами в исторической памяти казахов.

Роль батыров в истории казахско-джунгарских отношений имеет огромную ценность как с точки зрения военных подвигов, так и с точки зрения формирования национальной идентичности. Батырские эпопеи и реальные военные деяния стали не только символом сопротивления джунгарам, но и основой для воспитания героизма, патриотизма и единства казахского народа. В истории этих взаимоотношений батыр стал не только воином, но и культурным феноменом, который передавал на протяжении поколений идеалы справедливости, мужества и свободы.

Деятельность батыров оставила глубокий след в истории Казахстана. Их подвиги стали символами мужества и самопожертвования, и они продолжают вдохновлять последующие поколения. В Казахстане батыры почитаются как

национальные герои, их имена увековечены в песнях, сказаниях и памятниках. Их наследие стало основой для последующей борьбы казахского народа за независимость и суверенитет.

Литература:

1. Ыскаков Ш. Казахские батыры и их роль в борьбе с джунгарами. – 2007.
2. Козыбаев М. Казахские летописи: Джунгарская угроза и роль батыров. – 1994.
3. Нұрмухамбетова Р. Казахские батыры в эпосе и истории. – 2008.
4. Черкасов Н. Роль казахских батыров в истории Центральной Азии. – 2000.
5. Цымбалюк В. Джунгарские войска и их столкновение с казахами в XVIII веке. – 1995.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Тепкеев В.Т. Актуальные проблемы в исследовании казахско-джунгарских отношений XVII-XVIII вв.	4
Кәрімов М.Қ. Шығыс Қазақстан тарихындағы жоңғар іздері	9
Исин А.И. Қазақтар шабуылдары және Жоңғарияның күйреуі	12
Тоқтабай А.У. Абылай ханның жоңғар тұтқынында болған жерін іздестіру және зерттеу мәселелері	14
Торайгыров Е.М. Казахско-джунгарские дипломатические отношения	23
Беркінбаев О.У., Черниенко Д.А. Әбілпейіз сұлтанның 1740-1750 жылдардағы қазақ-жоңғар қатынастарындағы рөлі	27

СЕКЦИЯЛАРДЫҢ ЖҰМЫСЫ

РАБОТА СЕКЦИЙ

Байсарина Қ.Қ., Абенова Г.А., Нұрғазы Қ.А. Тарбағатай өңірінің жоңғар шапқыншылығына қарсы шайқастары.....	35
Бейсембаева А.Р. Казахско-джунгарские отношения в условиях междоусобной борьбы за власть в 1750-1755 гг.	40
Асылбеков М.Қ. Қалмақ пен қазақ туыстығы туралы	49
Толысбаева А.Д., Аманжолов Д.Б. Правовые аспекты казахско-джунгарских отношений во второй половине XVII – середине XVIII века	55
Отеуов Н.Н. Влияние Российской империи и династии Цин на дипломатические отношения между Казахским и Калмыцким ханствами (концу XVII – начале XVIII веков)	58
Аманова Ж.Қ. Байқошқар батыр	72
Нургазина Т.С. Қазақ қоғамындағы батырлар институтының маңызы	77

Мукатаева А.К., Абилова А.Б. Роль Абылая в борьбе казахского народа против джунгарских завоевателей	83
Мукатаева А.К., Даулетбаева А.К. Очерк истории джунгарского нашествия и борьба казахского народа	89
Мукатаева А.К., Тусипжанов Б.А. Историко-педагогические аспекты взаимоотношений казахского и джунгарского ханств	94
Мукатаева А.К., Ескендрова З.Е., Жолдасханова М.Е. Использование инновационных технологий на уроках истории на тему «Казахско-джунгарские отношения в XVIII веке»	98
Мукатаева А.К., Нысантайқызы Р. Роль батыров в истории казахско-джунгарских отношений	104

**«XVII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ
ЖӘНЕ ЖОҒАР ХАНДЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ»,
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОГО И ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII вв.»**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы
университетінің баспаханасында басылған

Көлемі 7 б.т.

Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 А